Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

VARDE LANDSOGNS HISTORIE

Af

OLE K. JESSEN

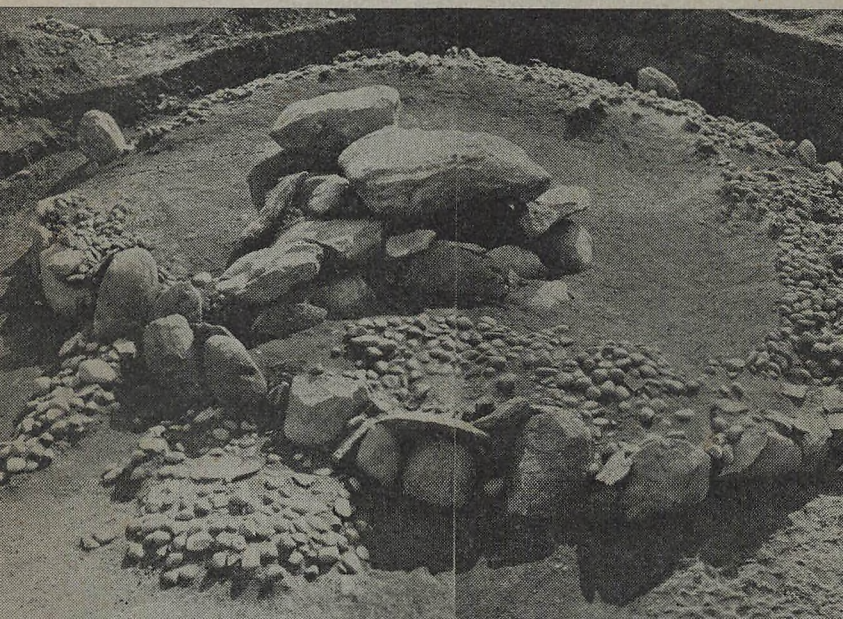

VARDE LANDSOGNS HISTORIE

VARDE LANDSOGNS HISTORIE

Af

OLE K. JESSEN

UDGIVET AF VARDE KOMMUNE
1963

Omslagsbillede:
Jættestuen i Mejls

NORDHJEMS BOGTRYKKERI - VARDE

Forord

1950 blev på sognerådets foranledning nedsat et udvalg bestående af lærer Fr. Sneum, Gellerup, fhv. sognerådsformand Th. Thomsen, Orten, og fhv. gårdejer Mads Sand, Mejls, hvis opgave skulle være at samle og nedskrive træk af Varde landsogns historie.

Om arbejdets fordeling har Th. Thomsen skrevet:

»Af en gl. forhandlingsprotokol 1842—67 har lærer Sneum, Gellerup, lovet at gøre uddrag, som kan have betydning for efterslægten at bevare. Fra tiden 1867—1950 har jeg lovet at prøve på af sognerådets forhandlingsprotokoller at finde noget til oplysning om kommunens udvikling på de forskellige områder. Mads Sand, Mejls, har lovet at fremkomme med de oplysninger, som han sidder inde med og måske ved samtale med ældre mennesker fra Blaksmark, Mejls, Frisvad og Lunderup kan få denne viden forøget. Lærer Sneum har en del oplysninger fra Gellerup, og jeg skal prøve at give et billede af udviklingen i Orten i de sidste 100 år«.

I tilslutning til denne redegørelse kun dette. Lærer Sneum afgik ved døden 1953, og Th. Thomsen og Mads Sand udtalte begge, at det ville overstige deres kræfter at foretage denne samling af sognets historie efter den skitserede plan, og efter Mads Sands opfordring blev det overgivet til mig med støtte fra sognerådet at fort-

sætte det påbegyndte arbejde. Jeg fik frie hænder til at foretage arbejdet efter egen plan.

I første omgang søgte jeg da vejledning hos H. K. Kristensen, Lunde, og i samråd med ham blev det naturligt at fremdrage stof fra ældre tider. H. K. Kristensen ligger inde med arkivmateriale og andet fra Varde landsogns ældre tid og i særlig grad om Lunderup, og dette har været hovedkilden til min viden om tiden før udskiftningen.

I landsarkivet i Viborg har jeg søgt viden om ejendomsforhold, udskiftning, skolevæsen m. m. Hos lærer B. Sneum, Oksbøl, har jeg fået lov til at låne af hans fars efterladte papirer, ligesom jeg har haft adgang til, hvad Mads Sand og Thomas Thomsen har skrevet.

Jeg er taknemlig for den spore, dette har givet mig, ligesom jeg takker for den venlighed, jeg har mødt under min indsamling af stof.

Ole K. Jessen.

Indledning

Et sogn består almindeligvis af de byer og ejerlav, som ligger omkring en kirke og søger der til.

Men helt sådan er det ikke med Varde landsogn. Her fandtes nogle små spredte ejerlav og enstedgårde, som søgte til Varde sogns to kirker og hørte til tre forskellige herreder.

Det nordre sogn hørte til Øster herred indtil 1687. Orten hørte til Vester herred og Gellerup til Skads herred.

Mejls og N. Frisvad hørte til St. Nikolaj kirke, medens resten af det nuværende landsogn hørte til St. Jacobi kirke.

Da der så for et par århundreder siden lagdes spirer til kommunalt styre, blev der et skel mellem Varde sogns beboere, om de boede indenfor »portene« og havde købstadsrettigheder og -pligter, eller de boede udenfor.

Ejerforholdet har bestemt sognegrænserne og forklarer deres løb. Varde landsogn har derfor ikke nogen gammel historie, men der er mange beviser på, at her har levet mennesker i mange århundreder. De ca. 150 kæmpehøje, som er eller har været her, samt jættestuen i Mejls, fortæller om en gammel kultur.

Den gamle hærvej og de største studedrifters vej har gået længere inde i landet, hvor vandløbene var

mindre, men også her har været en betydelig færdselsåre. Kæmpehøjene antyder vejens retning, ligesom de mange parallelle vejspor i hederne talte deres tavse sprog om, at her har været færdsel gennem mange hundrede år. Ved uddybningen af Varde å i 1929 fandtes der således spor af et gammelt vadested over åen i Gellerup.

På de følgende sider vil findes nogle glimt til belysning af forholdene i de enkelte ejerlav indtil udskiftningen i 1790-erne.

Før udskiftningen

MEJLS

Mejls er hovedlandet blandt de ejerlav fra Varde sogn, der blev til Varde landsogn.

Byen er en gammel bebyggelse. Navnets alder er ikke let at tidsfæste, men man må antage, at dets oprindelse går tilbage til oldtiden.

Der er ikke særlig mange begivenheder til belysning af tiden. Som alle andre steder har bønderne været fæstere.

Fra matriklen 1664 kan oplyses følgende:

Ribe hospital havde to gårde, der havde to fæstere hver. Hartkornet var 3.2.0.0 og 4.5.0.0.

Kurtzer, Mølbygård, ejede en gård også med to fæstere og hartkorn 4.4.0.0.

Enevold Munck, Urup, ejede to gårde. Den ene gård havde hartkorn 6.0.1.1. og to fæstere. Den anden havde hartkorn 5.4.1.1. med fire fæstere.

Den sjette gård ejedes af Chr. Nordby på Lunderup. Hartkornet var 6.0.0.0. Den ene halvdel havde Peder Christensen i fæste, medens den anden halvdel var øde.

Ved den nye matrikulering 1688 var der fremdeles seks gårde med 28 td. hartkorn og 217 td. pløjeland.

Det kunne være interessant, om man kunne have kigget ind i et sådant bondesamfund, hvor der som her i Mejls levede 13—14 familier tæt op ad hinanden og skulle dele livets byrder og glæder.

Hoveriet har sandsynligvis ikke på dette tidspunkt haft stor betydning, men fattigt har det været, efter at landet har været hærget og brandskattet af fjendtlige styrker flere gange.

Vi har et lille glimt af disse tiders bondeliv i de gamle bylove: »Vider og Vedtægter«. Povl Bjerge, Askov, skriver således: »Jeg gik til Viderne og Vedtægterne i den tro, at her kunne man rigtig få rede på, hvilket mørkt billede historien ville tegne af den danske bonde i fortiden. Men jeg fik snart noget andet at se.

Jeg fandt et folkesamfund med sit eget hyggelige liv. Der var lune, fornøjelighed og munterhed, men også ansvarsfølelse og alvor.«[1])

Der er ikke opbevaret »Vider og Vedtægter« fra Varde landsogn, men man må vel formode, at det har været ligeledes her.

I en udateret fortegnelse over fæstere under Lunderup o. 1700 var der fire gårde og ti fæstere med hartkorn 16.2.0.1. i Mejls[2]). Disse ca. 16 td. hartkorn kan man følge som fæstegods under Lunderup helt frem til den nye matrikulering af 1844, da der sker en ændring i hartkornsansættelsen, men fæsteforholdet fortsætter til 1861.

1739 var der endnu 2 eller 3 fæstere på hver gård, men 1760 er det blevet ændret til otte gårde med fæstere på hver gård. Ved en opgørelse 1790 kan man se, at der er sket en ret væsentlig ændring i jordernes fordeling, idet der nu var to større gårde med henholdsvis 4.1.0.0. og 3.6.0.1 i hartkorn medens fire gårde parvis har godt 2 og knap 2 td. hartkorn. Endvidere var der da en ejendom med hartkorn 0.4.1.1., og fra den tid kan man stedfæste og navnefæste brugerne.

Ved udskiftningen i Mejls 1794 var der fire selvejere, og man tør vel slutte, at det er de to gårde, der

havde hørt ind under Ribe hospital, idet Ribe stifts hospitals gods blev solgt ved auktion 1792, og de så er købt af fæsterne.

Endvidere var der en gård, som ejedes af Niels Hansen, S. Bork, men blev købt af fæsteren kort tid efter udskiftningen.

ORTEN

Det synes, som om Orten på en måde har ligget gemt bag heden og blev derfor ikke så hærget af de fremmede tropper i midten af det 17. årh.

Navnet Orten (Wortum) møder man i 1310. Dette år skænkede hr. Kristian Thygesen, kaldet Pæz, sit gods i Orten mark til kannikerne i Ribe, for at de skulle læse messer for hans sjæls frelse. — Han udstedte på latin følgende gavebrev:

»Kristian kaldet Pæz til alle, der ser dette brev, hilsen evindelig med Gud. I skal vide, at alt mit gods, løst og fast, i Orten mark har jeg skænket, skødet og givet til min årtid, der årligt skal holdes i Vor Frue Kirke i Ribe (domkirken) af kannikerne sammesteds og bestyres af de førnævnte kanniker. Til vidnesbyrd herom har jeg ladet dette brev besegle med segl tilhørende den ærværdige fader herr Kristian, biskop af Ribe, og Ribe kapitel og mig selv. Givet i det Herrens år 1310 dagen for apostlene Filips og Jakobs dag.« (30/4).[3])

Det ser ikke ud til at det er en gård, han har skænket, men kun en mark.

1580 forlener kongen gården Orten til hospitalet i Varde, og det kunne tyde på, at der kun har været én gård, men der var flere. Således ejede Mourids Podebusk (lensmanden på Tranekær) en gård i Orten, idet han 1583 tilbød kronen den i en byttehandel sammen med et andet gods.[4])

Det er vanskeligt at få klarhed over, hvor mange gårde, der var, fordi der næsten altid var to eller flere fæstere på samme gård. De havde da hver deres del af bygninger og mark, men var fælles om brønd, maltkølle og bagerovn.

En medfæster på ens gård kaldtes »gårdmand«.

Man undres over en sådan ordning, og det kunne da også gå galt. Således var der i 1647 tre kvinder i Orten, der vidnede, at Oluf Eskesen var bleven overfaldet af sin gårdmand, Jørgen Christensen, med ukvemsord og trusler, og det er sandsynligvis også kommet til håndgribeligheder, idet Oluf Eskesen sigtede ham for overfald.[5])

1654 havde byhyrden været forsømmelig. Han hed Christen Jensen og var født i Mejls. Han måtte betale Jep Persen i Orten 1 sletdaler for den buk, der var blevet borte, »da han forgangen sommer vogtede Orten fæ.«[6])

Der er altså adskillige beviser for, at der var flere gårde. Ved matrikuleringen 1688 var der fire gårde på 25¼ td. hartkorn og 170 td. pløjeland.

1547 fik borgmester og råd i Varde efter gamle breve kongens stadfæstelse på, at Ortenlunde mark altid skulle blive til Varde by, og »Varde bro dermed ved magt at holde.«

Dette gælder Øster Orten, der i 1730 var en gård. Den deltes antagelig ved midten af århundredet. Christen Jessen, der havde fripas fra Lindingbro, fæstede den ene gård med hartkorn 4.3.0.2½., medens Mads Nielsen (Østergård) fik den anden gård i fæste. De to gårde var fæstegårde under Varde bro ved den nye matrikulering og har antagelig været det til 1849, da bropengesystemet hørte op.[7])

Midtbyens gård hørte under Varde hospital. Da hospitalets indtægter var utilstrækkelige, forlenede kong

Frederik II på borgernes anmodning 24/3 1580 hospitalet med gården i Orten. Den blev delt o. 1750. 1792 blev hospitalets ejendomme bortsolgt, og de to Orten gårde blev købt af de daværende fæstere Christen Christensen Rotbøl, og Christen Brun. Gårdene er endnu 1961 i de to slægters eje.

På en gård i Orten, der var udlagt som ryttergods og i det store misvækstår 1709 beboedes af Lars Christensen og Peder Andersen, havde de sået 3 td. 6 sk. rug i 3. kærv, men der blev intet at avle, i 2. kærv var 10 agre tilsået med 3 td. 7 sk., »og der avledes næppelig 1 td.«, møntrugen var 10 agre med 4 td. udsæd, her ser det ud til, at der kunne avles det halve af udsæden. [8])

Sessionen foreslår, at gårdmændene eftergives 2 kvartaler skat, så de kunne få »nogen kredit« til indkøb af sædekorn. 1718 var gården beboet af Jens Hansen og Peder Andersen. Den blev da købt af Ehrenfeldt, Lunderup, for 312 rdl. og havde hartkorn 6.2.0.0. Omkring 1750 blev den delt i to gårde med lige meget hartkorn til hver. Fæsterne var Niels Hus og Niels Kjerregård. Gårdene var fæstere under Lunderup eller Nørholm til det store bortsalg af fæstegodset 1861.[9]) Endelig er der den fjerde gård, som jeg ikke kender forhistorie til. Den ejedes ved udskifningen 1795 af Jens Jensen (Post) og havde da hartkorn 2.6.1.0. Efter den nye matrikulering fik den hartkorn 3.5.3.1 og matr. nr. 7.

FRISVAD

Navnet Frisvad stammer sikkert fra et vadested over bækken, men ejerlavets oprindelse lader sig næppe tidsfæste.

Vi møder navnet første gang i et sandemands tog til

Øster herreds ting 1515. Da var Jens Nielsen i Frisvad blandt tingets »otte mænd«.[10])

Ved en grænsestrid mellem Varde by og Blaksmark optrådte Hans Nielsen og Chr. Bertelsen, Frisvad, som vidner til fordel for Kurtzer.[11])

Efter Karl Gustav krigen så det sørgeligt ud i Frisvad, og der handledes med de helt- eller halvøde gårde, omtrent som når man nu handler med kvæg.

1688 havde Ndr. Frisvad to gårde med 9,37 td. hartkorn og 79,4 td. land dyrket jord.

Sdr. Frisvad havde en gård med 4,48 td. hartkorn og 35,5 td. land dyrket areal og endvidere Frisvad Møllegård 3,06 td. hartkorn og 22,8 td. land dyrket jord.

Først i 1700 tallet var de antagelig alle fæstere under Lunderup. De to gårde i Ndr. Frisvad havde hver to fæstere, men i første halvdel af århundredet blev de udbyggede til fire gårde.

1741 lod Marie, salig Ehrenfeldts enke, ved sin ridefoged en forarmet fæstebonde i Frisvad, Morten Sørensen, sætte fra gården.[12])

De Frisvad mænd var mellem de fremmeligste af Lunderup hovbønder, som 1. maj 1768 protesterede over for Teilmann mod, at hoveriet »år efter år, tid efter anden har tiltaget«, og de anmoder om, at der enten sættes flere bønder til arbejdet, eller landgilden eller hoveriet lindres. De underskrev egenhændig.

Uden den store hoveristrid som derpå fulgte, var én af klagepunkterne, at Teilmann havde taget enge fra tre mænd i Frisvad, for at disse mænd kunne slippe for ¼ gårds hoveri. De andre måtte så indbjerge 10—12 læs hø fra disse enge til Lunderup.

Teilmann svarer bl. a., at Chr. Jensen, Chr. Hansen og Th. Knudsen, af Frisvad, har fæstet deres gårde efter forandringen. »Hvorfor har de så fæstet,« spørger han.

I Frisvad var da følgende fæstebønder: Thomas Knudsen, Sdr. Frisvad, med hartkorn 4.3.3.1. og gørende en plovs hoveri, og de fire gårde i Ndr. Frisvad med hartkorn 2.2.3.0. hver og gørende 2½ plovs hoveri. Fæsterne var Niels Christensen, Chr. Hansen, Jens Christensen og Villads Pedersen.

Endvidere var der Møllen med hartkorn 3.0.2.0. og gørende ½ plovs hoveri.

De fire fæstere i Ndr. Frisvad havde besvær med den halve plovs hoveri, og derfor lavede de aftale med Teilmann om at fritages, mod at Teilmann skulle have to dages slet eng, der lå blandt Teilmanns enge.

De fire frisvadbønder klagede senere over, at de var blevet snydt, for nu avlede hver af dem to læs hø mindre. Teilmann svarede udførligt: »Udskiftningen af engene foretoges ved Carsten Hansen af Kelsbøl som landmåler og fire uvildige mænd, nemlig Søren Pedersen og Chr. Clemmensen af Bork og Jakob Nielsen fra Grubbesholm, hvor han før har været ladefoged, samt Chr. Jensen af Stundsig, der er mig fremmed og uvedkommende.« Det kunne ikke gøres mere upartisk. Vi har flere forordninger for, at udskiftning bør ske for at undgå fællesskab, som vel og enhver må tilstå, om det kunne få fremgang, da ville det for landet blive af aller største betydning, men hvad anden udvej er der vel dertil? Skal det vente, til de alle bliver forenede, sker det aldrig eller meget sjældent. Jeg kan i al sandhed forsikre, om end bonden til mig ville overlade udskiftningen, var det en post, jeg dog aldrig indlod mig udi. Jeg har aldrig hørt, at de følte dem brøstholdne før for en seks uger siden, da Niels Christensen klagede alene, skønt de andre tre mænd var her på gården. Jeg spurgte, om de andre havde samme mening, han kunne gå ud og forhøre, så ville jeg godt ophæve udskiftningen. Men de gik deres vej uden at tale med mig.

En fjorten dage derefter kom de igen med klagen, men jeg holdt for, at jeg ikke var forbunden at rette mig efter deres vilje hvert øjeblik, de fandt for godt.

1. De er ej videre fornærmet, da de ikke har klaget før.
2. Nu var engene tildelt andre.
3. Det er mig ej muligt at udvise deres forrige enge, thi den mand, som dengang udviste disse, såvel som andre enge sammesteds, og som var den eneste her i egnen, der tilfulde var beloben og bekendt med disse enge, for et par år siden ved døden er afgået.
4. Byttedes disse enge tilbage, ville også andre, så arbejde og bekostning bliver spildt. Siden de ikke straks tog mig på mit ord, kunne jeg ikke føje dem i deres begæring.«

Generallandvæsenscollegiets afgørelse giver bønderne medhold. Svaret foreligger i en skrivelse af 30. sept. 1769 til stiftamtmanden:

»Angående de fire Frisvadbønder forstår det sig selv, at de havde tabt ved den skete omtuskning af enge, samt at den ikke havde været frivillig samtykket og indgået, så vil deres husbond komme til at både for den forbigangne og den påfølgende tid at erstatte dem deres tab og skade.«

Året efter indgik Teilmann og de fire bønder da på forlig med hinanden, nemlig følgende:

»Den forening, som i nogle år har stået på mellem underskrevne Frisvad beboere og mig angående en del enges udbytning og formindskelse i deres til Lunderup svarende hoveri, er aldeles ophævet og skal herefter anses som ugjort, følgelig skal ovenmeldte Frisvad beboere som forhen svare $^5/_4$ gårds hoveri til Lunderup.

Er noget af engene af mig viderebyttet, da skal de have vederlag efter uvildige mænds sigelse.«

21. feb. 1770. *A. C. Teilmann.*

Villads Pedersen. *Niels Christensen.*

Chr. Hansen. *Chr. Jensen.*

Man skulle så tro, det var i orden, men bønderne søgte med lup for at få noget at strides om.

En lille stump eng i Gosvig var ikke kommet med. Den betød ikke meget for bønderne, men nok for Teilmann, der havde ofret en del på den.

Tilbagebytningen skete 19. juli og allerede 26. juli sendte de fire bønder Teilmann følgende skrivelse:

»Siden Deres Velbårenhed imod den bekendtgjorde høje resolution og Deres til os givne løfter nægter os det stykke eng i Gosvig, som under vore påboede steder er målt og matrikuleret, og vi ej derfor efter gjorte mindelige tilbud, som af Dem selv blev accorderet, endnu er blevet udlagt andet eng til vederlag, så gives højgunstige husbond herved ydmygst til kende, at vi i dette år og for fremtiden tilholder os bemeldte stykke eng i Gosvig og samme til vores i fæste havende steder hjemavler.«

Teilmann nægter at have lovet noget og svarer:

»Tværtimod have vi noksom høj kongelig anordning for, at man for at få ejendommene samlet må og skal udbytte hinanden, allerhelst når den forlangende selv vil gøre bekostningen, som her af mig er sket.

Thi et tingsvidne af Øster herreds ting 28. maj 1769 beviser, at udbytningen, hvorved engen er lagt til Thorstrup kirke, (ejedes af Teilmann) skete på min bekostning ved fire uvildige mænd. Det omtvistede er kun en dags slet, Thorstrup kirke derimod 16, og engen er nu indgrøbet og forsynet med bekostelig »vandsiil«, der kan holde en sommervandflod ude og er no-

get forbedret, idet den i 11 år har ligget hegnet og fredet forår og efterår.

Der er ikke vist mig nogen høj resolution. Tilbagebytningen er kun om engskiftet for fem år siden, og tilbagebytningen 19. juli skete i mindelighed. Jeg var ikke befalet, men det kunne ske uden min skade.«

Sagens videre skæbne kendes ikke, men den fortæller om en driftig og praktisk herremand, der gerne vil mele sin egen kage, men dog ikke kan køre sine bønder helt efter behag. Herremandsvældet nåede ikke at få magt her i Vestjylland som i andre egne af landet.

BLAKSMARK

Ved Blaksmark har der været en hellig kilde. Den fandtes tæt ved vadestedet over bækken, og hvor den gamle studevej gik lidt østligere end nuværende landevej.

Blaksmark var tidligt delt i to bol eller små gårde. Den ene hørte omk. 1600 til kronen og lå under Lundenæs. Fæsteren, Chr. Nielsen, stod i restance med sin landgilde efter Wallensteinkrigen 1627.

Senere er gården kommen under Ølufgård. Svenskekrigene havde da atter hærget landet og især bebyggelserne ved de alfare veje.

1660 tog fru Sofie Staverskou, ejerinden af Ølufgård, et syn over sit gods' sørgelige forfatning. Blakmarkgården (lille Blaksmark) var da nedfalden.

Store Blaksmark ejedes af Langerne på Lydumgård.

Matriklen 1664 viser, at Store Blaksmark ejedes af afdøde Chr. Langes svigersøn, Kurtzer til Mølbygård. Fæsteren var Hans Pedersen. Hartkorn 3.0.0.0.

Lille Blaksmark var bleven fæster under Varde bro. Hartkorn 1.2.0.0.

Tiden var streng for den gamle adel. 1666 må Kurt-

zer pantsætte »Store Blaksmark« til Hans Nielsen Munch i Bjerrum for 100 rdl. Det anføres, at foruden landgilde svarede fæsteren arbejdspenge, dersom ægt og arbejde ikke begæres, og at »gården ikke til nogen anden pantsat er. Lånet skal indfries til påske, ellers skal Munch have gården til evindelig ejendom.«[14])

Ved denne tid opstod der strid om fællesskabet, det var om fædrift i et kær vesten for Blaksmark.

Kurtzer førte på sin fæsters vegne vidner på, at hans gård »Store Blaksmark« har haft fædrift og bjerget hø i kæret. Borgmester Thordsen i Varde ville ikke anerkende vidnerne.

Kurtzer svarede, at hans salig svigerfader havde købt »Store Blacksmark« for guld og penge med dens grund og ejendom. Han formente derfor, at hvis Viekær skulle være Varde ejendom, burde det bevises med stabel og sten og sandemandstov,« mens jeg«, sagde han, »beviser med vidner, at det har været brugt i fælling.« Endvidere fremlagde han skøde, der gav ham adkomst til gården og dens tilliggende.

Derpå lod borgmesteren bomben springe. Varde by havde sit arkiv i orden. Borgmesteren fremlagde et gammelt dokument, der var udstedt på Øster herreds ting 1515, den mandag næst efter Vor Frues dag nativitatis. Dokumentet siger med sin ordrigdom, at det omstridte kær netop ved stabel, sten og sandemændstov tilhører Varde by, og ved dommen tilfalder det byen.

Det er ikke ualmindeligt, at sådanne ældgamle »riden markskel« er gået i glemmebogen.[15])

»Lille Blaksmark« var som nævnt kommet under Varde bro, og glarmester Simon Christensen fik den i fæste 1667.

I 1672 var der oprettet en kontrakt med organisten i Varde, Baltzer Berntzen, om, at han skulle nyde sit

vederlag af byens enge, men da disse nye enge netop på denne tid »er bleven byen på een eller anden måde for slet causion fravendt,« så der intet ad den vej er til organistens løn, tilbød man ham at tage sit vederlag i »Lille Blaksmark«. Hvis dette ved vurdering skulle blive mere end han med rette kan tilkomme, skal han afgive det overskydende og »om den ringere kan eragtis, da det ham sin summa at opfyldes«. Organisten fik dermed sin afsked, da man intet havde til hans underhold.[16])

Ved matrikuleringen 1688 havde de to gårde i Blaksmark 5¼ td. hartkorn og 45½ td. land sædejord.

1696 blev udstedt skøde på »Lille Blaksmark« og Skriverengen til Niels Nielsen, Endrupholm, og man må vel formode, at den ad den vej er blevet fæstegård under Lunderup. Antagelig ved samme tid kom hele strækningen over Rosengård, Sdr. Frisvad og Blaksmark, væsentligst hede, under Lunderup. Ved den nye vurdering o. 1820 matrikuleredes det alt sammen under Lunderup.

Den ene gård i Blaksmark beboedes 1764 af Jeppe Madsen, og hans søn, Mads Jepsen, var selvejer o. 1800. Gården er endnu i slægtens eje, og i 1837 fik den krobevilling. Den lå da ved den daværende landevej nær ved vadestedet.

De øvrige beboere i Blaksmark var fæstere under Lunderup til det store salg af bøndergårde 1861. Ved udskiftningen var der foruden selvejergården en gård, et boelssted og to huse.

Med Teilmann som husbond kom der en fast og myndig hånd til styret. Han var på flere måder foran sin tid, og han var ikke uden sans for egen fordel. Det kunne nok slå gnister, idet bønderne undertiden følte sig forurettede. Blandt disse var hans fæstebonde Chr. Andersen i Blaksmark, der i 1770 endog klagede til

kongen. Han skrev følgende: »Da jeg, Chr. Andersen i Blaksmark, er af min husbonde, hr. Teilmann, bleven frabyttet min forrige eng, som jeg haver fæstet, nemlig to dages slet, hvorpå jeg kunne bjerge 7 læs hø, og det, som min husbonde tillagde mig igen imod min vilje, kan jeg ikke bjerge uden 4 læs og er ringere i høet, så jeg deri haver taget en ubillig og utålelig skade, og desforuden haver han også taget mig et hus fra med tilliggende agerjord til 20 sk. kornsæd, som jeg havde fæstet tillige med mit påboende sted, som han haver fæstet til en anden og deraf tagen 4 rdl. til årlig landgilde, aleneste han derfor forlindret mig 1 skovægte. Sådanne øvrigheder lægger både kongen og bonden øde, bonden fornærmer han og tager alt fra, hvad han kan få, hvorfor både mig og andre nødtrængende bønder må højlig klage, så at vores allernådigste konge og herre haver ikke at undre sig på, at der så mange af hans bønder klager derover.«

Chr. Andersen er rimeligvis bleven forurettet ved udskiftningen eller magelægningen og er blevet vred derover, og sagføreren — for det er åbenbart en sådan, der har skrevet brevet — har været ham et mere end villigt redskab til at skrive det uforskammede brev.

Teilmann blev rasende og leverede et svar, der havde både næb og kløer, og hvor han grundigt afviste bondens bekyldninger. Engen var nemlig slet ikke en del af Blaksmark, men Skriverengen, så Chr. Andersen havde klaget uden at have retsgrundlaget helt i orden, men på den anden side havde Teilmann jo dog fæstet ham den. Da der også var andre vanskeligheder ved bytningen af engene, tilbød Teilmann, at Chr. Andersen godt måtte få skriverengen igen, hvilket generallandvæsenskollegiet så beordrer, men Chr. Andersen må finde sig i at blive fra huset, der slet ikke vedkommer ham. Teilmann var så vred, at han krævede Blaks-

markmanden straffet med vand og brød. Men det lykkedes ikke.[17])

GELLERUP

Gellerup er som de andre ejerlav i sognet en gl. by. Navnet kan lede tankerne hen til vikingetiden — en torpby — nærmest hvad vi i dag ville kalde en udflytterby — en mindre boplads.

Ved uddybningen af Varde å 1929 var der i Gellerup tydelige spor af et vadested over åen, og der findes endnu rester af et digeanlæg, som er formålsløst under nutidsforhold, men som sandsynligvis har været anlagt til bevogtning af dette vadested.

Der er også et par sagnagtige forklaringer på digeanlægets alder og anvendelse. Den ene tydning går ud på, at det går helt tilbage til stammestridighedernes tid, medens en anden vil vide, at det stammer fra grevens fejlde, men beviser kan og skal ikke føres her.

Gellerup har altid haft sin egen plads i sognets historie, da det i modsætning til de andre ejerlav hører til Skads herred, hvilket havde en ret væsentlig betydning i tidligere tiders administration.

I 1688 var der tre gårde med 202 tdr. land pløjejord beliggende ved engkanten, men ved opdyrkning af hede i dette århundrede, var der synlige beviser for, at det dyrkede areal i fortiden har været større.

Der er ikke så mange efterretninger fra Gellerups fortid. Her skal anføres et par træk, som kun er et bevis på, at det fredelige samliv skaber ikke historie.

Da Varde by havde ladet bygge en vandmølle i skellet mellem byens enge og Gellerup bys enge, udbrød der 1651 strid angående fiskeriet i åen, og tillige angående en eng, der hørte til Varde hospitals gård i Gellerup, og hvorpå Hans Thomsen og Hans Jensen var fæstere.[17])

Samme Hans Jensen og Thomas Nielsen, Gellerup, var stævnede ved Skads herreds ting 12. februar 1639 sammen med adskillige andre for restance af skatter (soldaterpenge).[18])

Ligeledes findes fra Skads herreds tingbog følgende kendelse af 12. juni 1638, dog delvis på nutidssprog.

»Erlig og velbyrdige mand Hans Lange til Lunderup ved hans fuldmægtig Jens Jensen i Stundsig lader vidne, at Morten Olufsen i Gelderup på sin egen og sin hustrus vegne stod her i dag for dom og tilforpligtede sig, at de skal lade Peder Jespersen ibm. være ubesværet med hug, slag og skændsord i alle måder. Udi lige måder stod forne Peder Jespersen her i dag for dom og tilforpligtede sig, at han skal lade forne Morten Olufsen og hans hustru være ubesværet med hug og slag og skændsord i alle måder. Og dersom nogen deres brøst efter denne dag findes, da skal de for hver gang, det sker, have forbrøtt til deres velb. husbond 2 rdl., men hvad de her til dags imellem været haver, er de nu venlig og vel forligt om, så de ikke ved andet med hverandre på »entten» sider end al ære og godt i alle måder, og derpå fik de hverandre deres hænder«.[19])

Dette er jo et lille tidsbillede. Det er sandsynligt, at de pågældende har været fæstere på samme gård, og de har dermed været henvist til fællesskab om brønd, ovn og maltkølle. Det er ret menneskeligt, om det har kunnet skabe gnidninger.

1580 skænkede kronen en jordegen bondegård og noget mere gods i Gellerup til hospitalet i Varde, og dette forhold har nok været varig, thi af de 3 gårde i 1688 ejede hospitalet den ene, som havde to fæstere. Af den anden gård ejede hospitalet to trediedele og havde to fæstere, medens den sidste trediedel var i Nørholms eje. Denne del var øde, og jorden dyrkedes af den ene af de to andre fæstere. Den tredie gård eje-

des af herredsfogeden i Øster herred m. fl. og havde også to fæstere.

Gårdenes hartkorn var henholdsvis 7.3.0.1, 8.1.1.0 og 7.1.0.1. Antagelig omkring 1750 er gårdene bleven delt, og de havde parvis lige meget hartkorn.

Der er sandsynligvis bygget seks gårde, som var der ved udskiftningen 1796. Da var de alle selvejergårde, hvilket jo kan forklares ved bortsalget af hospitalsgodset 1792, men da var altså også den tredie gård bleven selvejendom.

Den 17. november 1699 fødtes i Gellerup en dreng, der fik navnet Christen Hansen. Han blev imod sædvane for bøndersønner oplært ved handelsfaget og kom til København, hvor han tjente en stor formue som the- og porcelænshandler.

1750 købte han Lønborggård med 62 tdr. hartkorn og 363 td. hartkorn bøndergods samt Lønborg og Egvar kirker. 1755 købte han Skrimsager og oprettede et stamhus ved fundats af 31. aug. 1757 med ialt 715¾ td. hartkorn. Christen Hansen døde 9. decbr. 1760 og blev begravet på Lønborg kirkegård.

LUNDERUP

Den bedste skildring af Lunderups historie er givet af arkivar C. Lindberg Nielsen i værket: Danske Slotte og Herregårde. — En stor del af det følgende skylder jeg denne afhandling.

Navnet kan tyde på, at det er en udflyttergård, der er anlagt ved en nærliggende lund.

1547 nævnes Christopher Rosenkrans til Lunderup.[1]) Nogle år senere, 1561, ejedes gården af Mads Gjordsen til Solvig ved Tønder. Han var 1527 bleven gift med Johan Brokkenhus' enke, Anne Juel. Kronen havde imidlertid herlighedsretten til Lunderup, og den

afstod denne 1579 til domkapitlet i Ribe, hvorimod Anne Juels søn af første ægteskab, Johan Brokkenhus »tilholdt« sig Lunderup, d. v. s. bondeejet.

Herligheden kom Brokkenhus imidlertid i besiddelse af nogle år senere, idet han mageskiftede med domkapitlet. Han døde 1587. Hans datter Karen arvede da gården og bragte den til sin mand, Otto Krag. Han skrev sig til Lunderup eller Lynderup, men blev 1611 indkaldt til krigstjeneste under Kalmarkrigen, faldt samme år og blev begravet i Halmstad. Hans enke døde allerede året efter og blev begravet i St. Nicolaj kirke i Varde. Imidlertid var Lunderup ved tilkøb af bøndergods blevet til en hovedgård.

Lige uden for gårdens »kålgård dige« lå forøvrigt en eng, der ejedes af Thorstrup kirke, og på den anden side af bækken lå endnu en kirkeeng. De blev begge drevet under Lunderup.

Varde sognets kirkestol siger 1606, at »Anders i Lunderup« bruger de to enge. Muligvis går notatet tilbage til reformationstiden, så Anders måske er navnet på en af de gamle selvejerbønder.

Forøvrigt var der mere fremmed jord i Lunderups område.

1557, mandagen næst for St. Hansdag midsommer, aflagde 6 »danemænd« et vidne på Ø. herreds ting. De var tinget til at syne de enge, som Varde borgere havde i Lunderup mark.

Først synede de en eng sønden og vesten Lunderup. Hans Simonsen viste dem ved det nordøstre hjørne en skelsten og hans mærke udhuggen i jorden og i samme side i sydøstre hjørne en sten og en gl. pøt hos samme sten og en sten vester derfra ved 6 Gangskær (d. v. s. gående skar) i den søndre ende en sten og en gammel pøt hos, og så vester derfra ved 16 skar en sten og en stage, vester derfra ved 25 skar en og hans

mærke hos, og siden i den sydvestre ende ved 7 skar derfra fandtes grob og vandløb. Således viste borgeren dem endnu 2 enge ligeledes vel afmærkede med sten. Endnu flere borgere påviste indstenede enge i Lunderup jord.

Fru Annas broder, Kjeld Brokkenhus, arvede efter hendes død Lunderup, og 1616 hans søn, Johan Brokkenhus. Han havde flere store gårde, og Lunderup er blevet drevet ved en forpagter eller bestyrer. Denne var 1618 »erlig og fornumstig Las Jensen, der dette år optræder på Viborg landsting som »visse bud« (fuldmægtig) i en retssag.[2])

Brokkenhuserne var folk med en fin uddannelse, havde studeret både hjemme og i udlandet. Kjeld havde først gået i Varde latinskole og senere i Hamborg.

Johan Brokkenhus solgte Lunderup 1622 til Hans Lange. Denne havde også fået en verdensmands uddannelse, og ved sit giftermål med Karen Strangesen var han tillige kommet i besiddelse af Nørholm. Men hustruen »skikkede sig ilde«, og Hans Lange selv var i virkeligheden heller ikke særlig fin. En nærmest åndssvag datter begik blodskam med en broder og stod samtidig i forhold til en skytte. Broderen flygtede, men datteren blev halshugget. Med Langes pengeforhold gik det tilbage, så han måtte pantsætte både Nørholm og Lunderup. 1631 solgte han Nørholm og boede derefter på Lunderup. Han havde også Partbo, en nu forsvundet gård tæt ved Varde. Det var Claus Strangesens enke, Anna Skram på Nørholm, der havde overladt ham den mod en årlig afgift af 50 sdl. Men Lange betalte ikke, så kongen 1632 udnævnte en kommission, der skulle skaffe hende ret. I en strid om Varde mølle gjorde han gældende, at møllen gjorde skade på fiskeriet i åen, som han havde eneret på. [3])

Hans yngste datter Dorthe var bleven gift med Bendix Nordby til Urup. Han var død allerede 1643, men alligevel overtog Bendix Nordby nu Lunderup. Han havde været landsforvist, fordi han sammen med 11 andre adelsmænd havde aflagt falsk ed i en mordsag. Men allerede 1645 fik han lov at komme tilbage mod at give 2000 rdl. til børnehuset i Viborg.

Medens Bendix Nordby ejede og beboede Lunderup, var der en sag om stolestader i Varde kirke.

Lunderups ejere havde tidligere haft deres særskilte stole i kirken, men ved tidernes ugunst var dette ophævet. Nu var der 2 stole på mandesiden og ligeledes 2 på kvindesiden, der var forbeholdt ejerne af Varde ladegård (den tidl. kongsgård). Stolene var smukt udstyrede med paneler og forsynede med Langes og Juelernes våben, og da ladegården nu var i borgerlig eje, mente Bendix Nordby, at disse stolestader kunne blive Lunderups rettighed, men det gik ikke.

De to vardeborgere, Ivar Jensen, Nebel, og Mads Jakobsen beviste deres ejendomsret til gården og dermed deres adkomst til kirkestolene, hvorfor de lyste forbud mod »ærlige og velbyrdige Bendix Nordbys« brug af disse. Dette fandt han klogest at rette sig efter. Men han klagede sin nød til dekanen, Erik Kragh, Endrupholm. Kragh gav så befaling til kirkeværgen om at indsætte til Bendix Nordby to stolestader på karlesiden og ligeså på kvindesiden, der hvor Lunderups stolestader før havde været og »jeg det udvist haver, så han ej videre derover med rette kan have at beklage.« Underskrevet Endrupholm, 9. novbr. 1653.[4])

Han fik næppe lov til at nyde disse erhvervede rettigheder ret længe, idet han døde kort tid efter, og hans søn, Christen Nordby, arvede Lunderup.

I nogle år havde der været en foged på Lunderup, der hed Christen Thomsen. 1661 stod han på Vester

herreds ting på ærlig og velbyrdig Christen Nordbys vegne og tog dom over Christen Jørgensen for gæld.[5]) Nu kaldes Christen Thomsen for øvrigt forrige foged og optræder som sådan for ærlig og velbyrdig jomfru Dorthe Nordby til Urup.

Matriklen 1664 viser, at følgende bøndergods hørte under Lunderup: Thorstrup sogn: 1 gård, 1 bol og ½ bol i Tange, 2 gadehuse i Sig, ½ gård i Ovnbøl og 1 gård i Yderik.

I Varde sogn havde Christen Nordby herligheden af en tidligere selvejergård i Frisvad, den var fæstet af Laurids Jensens børn, der svarede 5 skp. rug og 9 skp. byg i herlighedsafgift, mens landgilden var 2 ørte rug og 2 ørte byg; halvdelen af gården var øde. I Mejls 1 gård, hvoraf halvdelen var øde. Fæsteren hed P. Christensen. Den svarede ½ td. smør i landgilde. I Frisvad 2 halve gårde, der hver svarede 10 skp. rug, 9 skp. byg, ½ svin, ½ får og 2 ort gæsteri. Fæsteren på den ene gård var N. Jørgensen, og på den anden var Th. Hansen fæster, men denne stod øde. Dernæst Rosengård med 3 fæstere, Mathias Madsen, Morten Christensen og N. Jensen. Gården svarede ialt 3 ørte rug, 1½ ørte byg og 3 pund smør, desuden var der et bol med J. Lambertsen som fæster, svarende ½ pund smør og ½ td. rug. I Horne sogn Stundsig 2 bol med Claus Atchersen og Jep Lauridsen som fæstere svarende henholdsvis 2 og 1 pund smør.

Selve Lunderup var i søskendeskifte takseret til 31 td. hartkorn.

Chr. Nordby var gift med Helle Mormand. En dag 1664 fik hun besøg af Adser Andersen og to vidner. De havde været på Lunderup mark, og blandt Nordthys kvæg havde Adser vedkendt sig og medarvinger 7 nød som arv efter sin søster Maren Andersdatter i Tange. Ligeledes fandt han en håndkværn i Lunderup lade.

Han forbød nu Chr. Nordby at fjerne kvæget og kværnen, før sagen var pådømt. Fru Helle svarde, at »al Maren Andersdatters gods, som hendes kære husbond havde til sig taget, skulle blive på gården til god forvaring.« Nordbys »påpasselighed« forslog dog ikke, det gik stadig nedad for ham i den ulykkelige tid efter svenskerkrigene. 1666 bliver han dømt til at betale en gæld på 610 rdl. til Chr. Thomsen, indvåner i Varde, antagelig den gamle foged.[6])

Chr. Nordby døde i første halvdel af året 1667, og Helle Mormand måtte se at klare sig gennem den vanskelige tid. Også for bønderne var det strengt. Samme år tog hun syn over fæsteren, P. Nielsens gård i Mejls. Der var 13 fag sals ganske brøstholden på tømmer, ler (bindingsværk) og tag, og den ene gavl fattedes. Lykkedigerne og kilden var ligeledes brøstfældige. Der var sået korn af alle slags ialt 4½ ørte.

1679 måtte hun sælge gården. 15. jan. d. å. fik hun efter ansøgning bilagt med erklæring fra hendes børns formynder og farbror, Peder Nordby til Donslund, tilladelse til at afhænde Lunderup, børnenes »liden Hofvedgård« i Lundenæs amt med jordegods i Varde, Horne og Thorstrup sogne, 59½ td. hartkorn. Det må tilforhandles af hvilke stadspersoner, det købe vil.[7]) Det blev dog ikke nogen standsperson, der blev køberen. Dem var der ikke mange af i hine forarmede tider, men mere praktiske og mere hårdhændede mænd fra de »ufrie« stænder trådte til. Her blev det provstiskriver Peder Nielsen, der købte godset. Peder Nielsen var en bondesøn fra Nordjylland, der fra ridefoged og provstiskriver arbejdede sig frem til herremand. Ved sit ægteskab med borgmester Stefan Nielsens datter fik han sin velstand yderligere befæstet, måske især idet han blev ejer af de store enge mellem Varde og Lunderup.[8]) — Om disse enge fortælles: Herremanden på

Lunderup havde forstrakt Varde by med en pengesum mod pant i engene. Pengene skulle betales tilbage inden en bestemt dag kl. 12 middag. Vardefolkene begav dem af sted til betimelig tid, men da herremanden så dem, stillede han sit ur et kvarter frem. På denne lumpne måde kom vardefolkene for sent, og herremanden tilvendte sig engene. Dette er sagn. Engene er købt sammen ved målbevidst handel i 1670'erne og måske også ved at udnytte sælgerens pengetrang. Derved opstår sagnet.

Det var en del af Varde bys enge, »der er bleven byen på een eller anden måde for slet causion fravendt«.

Svenskekrigen havde været hård for Varde by og omegn, også for Lunderup, idet der berettes, at der kun var en kalv som besætning. I sådanne tider er der vel altid nogle, der kan drage fordel af andres nød.

Borgmester Stefan Nielsen havde forstrakt byen med store pengesummer, og da det kneb svært for byen at udrede de store renter og skatter, rejste borgmesteren og rådmand Klaus Glyssing til København med et andragende om skattelettelser. På hjemrejsen døde borgmesteren i Roskilde, og det væsentligste resultat af rejsen var vel en regning på rejseudgifter til byen på 160 rdl.

En kritisk revision af borgmesterens regnskab blev foretaget, og dødsboets krav til byen blev betydelig nedsat.

Stefan Nielsens svigersøn, Peder Nielsen, købte de andre arvingers lodder, og ved udlæg 1677 overtog han som betaling 5 af byens enge ved Varde å. Allerede 1675 havde han købt andre enge, og da han 1679 købte Lunderup, havde han de store engstrækninger samlede. Engenes areal blev ved Peder Nielsens død 1693 opgjort til 94 dages slet.[9])

1688 havde han følgende bøndergods i Øster herred. 2 gårde med 4 bønder i Krarup, Letbæk mølle, 1 gård i Gødsvang, gården Hessel på ca. 16 td. hartkorn, 2 gårde og 3 bol i Sig, 1 gård i Yderik, 1 øde bol i Trasborg, 2 gårde og 1 bol i Ovnbøl, 1 gård og 1 bol i Tange, gårdene Lervad og Asp, 3 gårde og 3 bol i Stundsig. Desuden har han nok haft de samme ejendomme i Varde sogn som hørte under Lunderup 1664. Han har altså forøget bøndergodset.

1682 kom der nemlig en forordning om, at »ufrie« også måtte købe og besidde jordegods, uanset om det tidligere havde tilhørt adelen, og senere samme år kom forordningen om, at sædegårde kunne blive skattefri, når de ejede 200 td. hartkorn bøndergods. Antagelig har dette animeret Peder Nielsen til at gøre Lunderup »komplet«.

Nogle af de nævnte bøndergårde købte han allerede 1683 af Chr. Krarup.

Lunderup havde da 78 td. land sædejord foruden de store og gode enge, som han også forøgede ved køb. Til gården hørte endvidere godt 200 td. hartkorn bøndergods. Han indberettede selv, at Lunderup »er en liden ældgammel adelig sædegård, som jeg mig efter kgl. majestæts bevilling og tilladelsesbrev den med adelig frihed har tilforhandlet med en del gods af velb. fru Helle Mormand.«

Noget af bøndergodset lå i andre herreder og var ikke alt sammen lige godt. I Riberhus amts contributionsgods for 1685 nævnes hans øde og forarmede gods, nemlig 1 gård i Sjælborg, hvis halve part i over 26 år har stået ganske øde og uden bygning, i Næsbjerg 1 gård, som fæsteren var rømt fra, 2 gamle forarmede gårde sammesteds, der mentes at være sat alt for højt i hartkorn, hvilket fæsterne nu »ikke længere for armods skyld kan udholde, men husbonden må

forskaffe dem både føde og udgift, ellers det længe siden har været øde, men dersom de lige med de andre gårde i byen måtte skatte, skulle de måske desbedre stræbe og muligt blive ved magt.«

1686 var een af hans fæstere Peder Bertelsen i Mejls rømt fra sin gård og havde bortført både bæster og boskap. Peder Nielsen lod opsøge en hoppe, den fandtes hos en mand i Hyllerslev, der havde købt af og betalt den til den bortrømte, men fogeden dømte, at P. Bertelsen »for en rømnings- og ufri mand, hvis bolssted til hans husbond er forbrudt«, hvorfor Hyllerslevmanden bør miste hoppen og føre den uskadt tilbage til Lunderup.[10])

De fattige tider gør sig stadig gældende. Det ses tydeligt af følgende tingsvidne fra Øster herredsting 17. juni 1689.

Movrids Globsen, der var Peder Nielsens fuldmægtig eller ridefoged, havde indvarslet amtmanden, om han havde noget at sige mod et syn over den halve gård i Frisvad, som Niels Sørensen påbor.

Globsen fremlagde »et pergamentskøde fra Johan Brokkenhus på gods i Øster herred, blandt andet herligheden af en jordegen bondegård (selvejer) i Frisvad, J. Bertelsen og P. Jacobsen påbor, skylder årlig 1 ørte rug, ½ ørte byg, 1 skovvogn, 1 mark og 11 sk. penge, som han havde solgt til velb. H. Lange 2. juni 1622«.

Synsmændene var først blevet påvist N. Sørensens halvgård, »derpå fandtes 20 fag sals og ladehus, som på tømmer og tag var ganske brøstfældig. Dernæst så de øster til nør for denne bygning den anden gårds byggested ved en indelukt »Kolle Haue« (kålhave), hvorpå fandtes ej sten eller stage i ringeste måde, men syntes nok at have været et byggested. Nok så de ud i marken den hele gårds agermark; da fandtes på sønderside 8 stk. ager, som var ganske overgroet med

lyng; nok 4 ager, som lå i grøn jord, nok 3 gamle grøn ager med lyng, en del derpå groet hel gammel, derhos 3 ager, nok 3 stakket (korte) blokke med byg og boghvede besået, dernæst en gammel grøn ager med lyng på, dernæst 2 nylandsagre og 4 rugagre, nok 5 gamle grønagre og 4 rugagre, nok 3 gamle grønagre, nok en liden tægte sydvest fra byen, derudi 9 små stykker blokke med havre og boghvede besået, 12 stykker ganske i lyng og hel forgroet, så der syntes af nævnte ej at have været brugt eller sået over 30 år mere end den halve gårds ejendom. Nok beså de enge udi Lunderup eng, sydvest fra Lunderup 4 små stykker enge, udi Gårdsvig i Thorstrup enge en tavel, dernæst ved Frisvad bæk til øster fra Frisvad 1 stk. eng kaldet Gårdkrog, dernæst vesten for Tørkrog, item Rødich skift, derfra op til gården på sønderside bækken, item 7 små skifter i Mejls mark (eng), 2 stk. under Berget ved Tange bæk, og 1 stk. norden for Frisvad bæk, som alt sammen var blød eng og ganske ringe eregtet for 19 »Rumpeling« hø tilhobe.

Derefter fremstilledes vidnespersoner, nemlig Jens Lauridsen af Frisvad og Jep Lauridsen af Mejls, hvilke lovlig ved ed og oprakt finger efter loven vond, at de kunne mindes 40 år, da deres salig fader Las Jensen boede på den gård i Frisvad, som N. Sørensen nu bruger og påbor, og for 28 år siden ved døden afgik, derefter antog N. Sørensen den halve part af samme gård straks efter det svenske indfald, den anden halve part gård blev beliggende øde og bygningerne nedfalden og ganske ruineret, og imidlertid deres sal. fader levede, svarede han sin skyld 1 ørte rug, 1½ ørte byg, 1 svin, 1 skovvogn og 1 mark til Lunderupgård såvel som ægt og arbejde og anden herlighed og ikke til nogen anden, undtagen noget bondeskyld til Lønborggård, hvorat han en del betalte Chr. Bertelsen af Frisvad. Niels Sø-

rensen vond iligemåde, at siden han forne halvgård antog for ca. 28 år siden, har han svaret deraf den halve skyld med herlighed, egt og arbejde til Lunderup og bemeldte bondeskyld nogen tid til Lønborggård og siden til kgl. maj.s ridefoged udi Riberhus amt, medens da skatterne blev så høje, kunne han ikke komme det af sted at udrede, men hans husbond, Peder Nielsen til Lunderup, har måttet gøre ham forstærkning til skatterne at udrede og gården at holde vedlige både med korn og penge, ellers kunne han det ikke så længe have besiddet, men have været nødt til for lang tid siden at kvittere, hvorfor han sidder i stor gæld til Peder Nielsen.«

Det siges ikke i tingsvidnet, men det har sikkert været meningen, at det skulle bilægges en ansøgning om at få hartkornet nedsat.[11])

Da Peder Nielsen døde 1693 overtog hans søn, Stefan Pedersen, Lunderup. Denne, der en tid havde været forpagter på Lønborggård og senere var rådmand i Varde, var ved sin overtagelse af Lunderup i økonomiske vanskeligheder; hans svogre gjorde indførsel for gæld, således fik borgmester Laurids Tordsen, Varde, en part 1694, og 1695 måtte han sælge gården til en anden svoger, C. A. Schultz, forvalter på Lundenæs og senere ejer af Brejninggård. Han afhændede 1696 sin part af Lunderup til en anden svoger, rådmand og studehandler Peder Lauridsen Baggesen. Denne indlader sig i proces med Købmand Laurids Nielsen Lunde i Varde angående mølleengen, hvoraf Lunde i nogle år havde brugt ⅓, skønt han efter P. Lauridsens mening kun havde lejet ¼. En mand fra Frisvad vidnede, at han var med fra Karen Pedersdatter til Lunderup (Peder Lauridsens hustru) og så, at Las Bjørnsen afrebede den eng Stubkær i Mølleengen, nemlig de 2 parter til Lunderup og ⅓ til Laurids Nielsen. Gårdens

engstykker blev nu opgjort til at udgøre 94 dages slet, + 2 engstykker han havde lejet.[12])

Ved matrikuleringen 1688 var Lunderup og dens gods i Varde sogn lagt under Ribe amt, men 30. maj 1697 blev det ved kgl. resolution bestemt, at Lunderupgård og tilliggende bøndergods med Frisvad mølle, Blaksmark og Tistrup kirkejord i Varde sogn 65¾ td. hartkorn skulle lægges under Ringkøbing amtsstue.[12])

P. Lauridsen Baggesen stammede fra den store baggesenslægt i Ribe. Han blev født 1647 og blev handelsmand og rådmand i sin fødeby og var gift med Peder Nielsens datter. Senere opholdt han sig mest på Lunderup. Her døde han 1707 og blev begravet i Nicolaj kirke, hvor hans hustru allerede var begravet 1700.

Sønnen, Peder Lauridsen Bagge, født 1685, der også drev forretningen i Ribe, overtog nu Lunderup, idet han afkøbte sine søskendes arveparter på nær den umyndige yngste søsters. 1711 søgte han om tilladelse til at sælge godset ved auktion. Tilladelsen blev givet, men først 1716 fik han gården solgt til Niels Christensen Thonbo fra Horsens for 9387 rdl. Allerede 1717 solgte han den for 9500 rdl. til Joh. Møller, Brejninggård. Året efter solgte han Lunderup til sin morbroder Stefan Nielsen.

E. Lindberg Nielsen skriver således:

»Stefan Nielsens fader, Niels Nielsen, var en bondesøn af provstiskriver Peder Nielsen til Lunderup og ligesom sin farbror gift med en datter af den velhavende borgmester Stefan Nielsen i Varde. Også Niels Nielsen havde været provstiskriver, og ved stor energi havde han svunget sig op og erhvervet Endrupholm, Hennegård og det halve af Hesselmed. Om ham er der ikke andet godt at sige, end at han plantede de to lindetræer i Endrupholms borggård.

Og sønnen, Stefan Nielsen, var ikke bedre. Han var godssamler som sin fader og købte 1726 Nørholm og Agerkrog til sine øvrige godser. Uden anden fortjeneste end sine rigdomme blev han adlet 1719 med navnet Ehrenfeld. Sin hustru ægtede han, da hun var 14 år gammel. Da hun et par år efter lå dødssyg af børnekopper, fik den begærlige Ehrenfeldt i hast oprettet et testamente, ifølge hvilket den længstlevende af ægtefællerne skulle arve den afdøde og kun give dennes arvinger 500 rdl. Men hans hustru døde ikke denne gang, men tværtimod overlevede hun sin mand. Han døde 1741, og året efter ægtede Marie Schultz amtmand over Lundenæs og Bøvling amter, Christian Teilmann. Begge hendes ægteskaber var barnløse.
Teilmann arvede hende, og efter hans død 1749 delte hans 3 sønner af første ægteskab gårdene mellem sig ved lodtrækning. Således kom nu alt, hvad Ehrenfeld, hans fader Niels Nielsen og hans morfader, borgmester Stefan Nielsen i Varde ved deres samlerflid havde tilvejebragt, i ganske fremmede hænder.«[14]).

Folk fik snart at mærke, at Lunderup havde fået en herre, der var om sig. En gammel sag fra sommeren 1717 mellem et par naboer, hvor den ene havde slået den anden, da han ville tage hans kreaturer i hus, var forlængst bragt til ophør ved, at præsten P. Langesen Fanø, der var husbond for den ene bonde, var gået i forbøn for ham.

Nu fik Stefan Nielsen sagen taget op igen, selv om det var 1½ år siden, slagsmålet skete. Ridefogeden på Lunderup, Niels Knudsen, var dog den samme som under det tidl. herskab. Manden blev da dømt til at bøde 2 hårgreb 6 lod sølv og for jordskub 3 lod sølv samt 4 rdl. i procesomkostninger.[15])

I 1721 holdt Ehrenfeld auktion på Lunderup. Der

blev solgt 6 køer, 16 engelske får med lam, en del indbo, kiste, skabe, seletøj m. m.[16])

Senere var det også almindeligt med årlige auktioner over får og kreaturer.

1733 udstedte Niels Knudsen på Ehrenfeldt vegne forbud til beboerne i Mejls mod at indkøre deres korn; han ville tage tiende i kærven.

Han kræver dom over en pige fra Hornelunde, som 2—3 gange har født uægte børn, og endelig lyser han efter Niels Pedersen og Søren Larsen, som ulovlig og uden pas er undveget fra Lunderupgård gods, hvor de skulle have været soldater.[17]) — Stavnsbåndet var da lige indført.

Gården var 1727—58 udforpagtet til Peder Stephensen.[18])

1740 optræder denne som fuldmægtig for landfiskalen i en sag mod Rasmus Ølgård.[19])

Samme år stævnede Ehrenfeld nogle af sine »bønder og besiddere« under Lunderup, som havde forsiddet deres steder.

Det drejede sig om Niels Sørensen, Friis den ældre af Mejls og C. Christensen, Lervad, Stunsig.

Friis mente, han havde betalt til majdag. Hans hustru var syg, så de måtte flytte, derfor havde de fjernet en ko og en kiste fra ejendommen, skønt Ehrenfeld havde ladet boet registrere. Bymændene vidste ikke, om han resterede med nogle dages hovarbejde, men de havde udkørt en del af gødningen for ham. Et vidne sagde, at Friis var nødt til at flytte, siden konen ikke kunne ælte en æltning ler, og han ikke forrette karls arbejde. Koen var solgt for at skatter kunne udredes, og kisten var pantsat for at skaffe husbond penge. Chr. Lervad skyldte 3 dages hovarbejde, og Erik Mortensen Fruerlund havde fået 5 får og 3 lam i pant for 10 rdl., sagde han da! Han syntes, det var »billigt

han fik noget for sit«, selv om han skulle fra ejendommen. En ko var flyttet til Søndersig, forskelligt husgeråd og 4 snese brændte gryder var anbragt hos andre naboer, og en mand i Hindsig havde byttet sin plov med Chr. Lervad og givet 2 sk. i bytte, og en anden havde byttet et par hjul.

Også korn og hø havde man hentet. Selvfølgelig vidste alle, at det var ulovligt; thi det var sket ved nattetid.[20])

Også Morten Sørensen Rael i Frisvad blev dømt for sit fæstegods' forsiddelse.[21])

1741 døde Ehrenfeldt, og hans enke C. U. Schultz's datter bragte ikke alene Lunderup, men også Nørholm, Enderupholm og Agerkrog til sin anden mand, etatsråd, amtmand Christen Hansen Teilmann, der i forvejen ejede Skrimsager.

Ifølge »Danske Atlas« skulle han 1748 have sat nye bygninger på Lunderup, men »liden og mådelig«.

Der findes en udateret opgørelse over fæsteejendommen i Varde landsogn under Lunderup fra ca. 1700. Der var da ca. 48 td. hartkorn, dertil kommer ca. 6 td. hartkorn i Orten, som Ehrenfeld købte 1718. I denne opgørelse er øjensynlig regnet med begge gårdene i Blaksmark som fæstere og ligeså Rosengård med 6½ td. hartkorn.

Store Blaksmark blev selvejendom i 1700-tallet, og det meste af Rosengård blev lagt under Lunderup, men ellers har ejerforholdet til Lunderup ikke ændret sig ret meget i de 150 år, indtil det store bortsalg af fæstegods i 1860-erne. Det var Ehrenfeld, der som den største lodsejer i sognet svarede på cancelliets forespørgsel angående skolevæsenet.

Med amtmand Christian Teilmanns overtagelse af Lunderup 1741 mærker man snart en fast hånd og en mere rationel drift af gården.

1747 ønskede Teilmann at engene skulle udgrøftes og han proklamerede forbud mod at inddrive kvæg til græsning forår og efterår. Herimod protesterede borgerskabet i Varde, idet man hævdede, at engene, der tidl. havde tilhørt kronen og Varde by, måtte være afhændet på visse vilkår, og byen i de sidste 60 år bestandig og upåanket havde nydt afgrøden eller græsningen, når første afgrøde var bjerget. Sagens udfald kendes ikke. På borgerskabets klage svarede Teilmann med at anmode amtmanden i Ribe om at få et syn afholdt og en sættedommer indsat, mens sagen står på.

Dette blev bevilget, og man må vel formode, at Teilmann har vundet sagen, da engene jo var afhændet 1677.[22])

Christian Teilmann døde 1749, og da hans søn Anders Charles Teilman overtog Nørholm, Lunderup og Agerkrog, begyndte en begivenhedsrig tid for Lunderup.

Om A. C. Teilmann skriver C. Lindberg Nielsen:

»Han var både teologisk og juridisk kandidat — og en dygtig landmand, den første på egnen og en af de første i landet, der brugte mergling. Under den store drøftelse i det 18. århundrede om landbrugsreformerne, tog han også ordet. Han krævede stavsbåndet ophævet, men ville ikke give bønderne ejendomsret til deres gårde, ej heller have hoveriet afskaffet. Hans program var: Fuld frihed for bondens person gennem stavsbåndets løsning, men også fuld frihed for godsejeren til at gøre med sin ejendom, hvad han vil. 1751 blev han adlet sammen med sine to brødre. Da han var ugift, oprettede han i 1790, få måneder før sin død, et stamhus bestående af Nørholm, Lunderup og Agerkrog for Christian Teilmanns efterkommere, der som besiddere af stamhuset skulle føre navnet Teilmann.«[23])

Amtmandens byggeri på Lunderup i det korte åremål 1741—49, da han var ejer af gården, har næppe været omfattende, vel nærmest reparation.

A. C. Teilmann har skrevet, at flere af husene stod ved støtter, og han forsynede da Lunderup med nye bygninger. Stenene blev tilvirkede på hans eget teglværk i Stundsig. 1763 kørte 38 vogne med mursten derfra til Lunderup, og bygningerne fik vel da den struktur, som blev bevaret til 1939.

Der blev taget mere rationelt på dyrkningen af jorden. En sådan indsats krævede arbejde, som for en del måtte udføres af fæstebønderne, og dette øgede pres kunne ikke ske gnidningsløst.

De store enge ved Lunderup gav også gode muligheder for fedning af stude. Studefedning var et privilegeret erhverv, som kun var tilladt storbrugere. Teilmann havde en meget betroet mand, ladefoged Poul Eriksen. Han var studeopkøber, og der staldedes da et par hundrede stude på Lunderup.

Hoveriet var et af tidens store problemer, men inden jeg går nærmere ind på dette, er der et andet forhold, som må nævnes.

En stor part af hovbønderne under Lunderup var boende på den modsatte side af åen i Næsbjerg, Skonager m. m., og for at lette deres adgang til hoveritjeneste, havde allerede Ehrenfeld o. 1720 bygget en bro over åen i skellet mellem Varde og Thorstrup sogne. Broen blev forsynet med bom og lås og var således kun beregnet til færdsel for hovbønder. Der var nøgle til låsen i Tange og Skonager samt på Lunderup, og nogen egentlig tilsyn med færdselen synes der ikke at have været. Men så skete der dette, at bommen gentagende blev ødelagt, og der foregik anden illegal færdsel over denne nye bro.

Grundene hertil kan måske være flere. Her skal peges på en enkelt.

Hovedfærdselen måtte selvfølgelig gå over Varde lange bro (17 store fag).

Det ser ud, som om broens økonomi skulle hvile i sig selv. Den ejede en gård i Orten, der o. 1750 blev delt i to. Fæsteren eller fæsterne betalte afgifter og udførte hoveritjeneste til broen, og endvidere betalte de vejfarende bropenge. [24])

Nærmest ved en fejltagelse var der en tid, da beboerne i Varde by og de omliggende herreder var fritaget for at betale bropenge ved Varde bro, men da disse beboere udgjorde en væsentlig del af færdselen, kunne broens økonomi ikke holde, og ved kgl. resolution blev det bestemt, at ovennævnte beboere skulle betale bropenge ved Varde bro ligesom andre vejfarende fra 31. januar 1738.[25])

Her kan man sikkert finde en væsentlig grund til, at låsen og bommen på den nye bro ved Tange ikke kunne holde, idet det blev fristende at smutte den vej over åen og blive fri for bropenge og aciseafgifter i Varde.

Med A. C. Teilmanns overtagelse af Lunderup blev også denne sag ordnet efter en fastere plan. Han lod bygge en ny bro over åen og gav adgang til almindelig færdsel, idet han tillige byggede et bomhus (vagtborg) og ansatte en bommand, der skulle opkræve bropenge og samtidig måtte drive udskænkning.

Trafikken — også af smuglere — over broen blev nu så stor, at da Varde by ville udforpagte byens lange bro, var der slet ingen liebhavere.

Byen klagede til amtmanden over, at der over Lunderup bro ikke alene »skal være fri passage for alle og enhver, samt dem som ellers nødvendig måtte tage turen over Varde bro, men at endog beboerne i det ved broen opbygte hus skal agere som en anden priviligeret

bro- og værtshusmand, ja endog tage bropenge, så skal ikke alene Varde bro, men endog Varde by derved tage største fornærmelse.«

Sagen gik til rentekammeret, der svarede, at hvis Teilmann ikke kan bevise, at han har privilegium til at kræve bropenge, må han ikke opkræve disse.

Teilmann svarede, at han ikke havde noget privilegium, men han holdt sig til sin påstand om, at Lunderup bro er en slags ejendomsret og herlighed, som han og formænd og ukæret i over 20 år har eksekveret. — Han vil ikke bøje sig for rentekammerets afgørelse, men kræver sagen pådømt ved lands lov og ret. 10. maj 1760 gav rentekammeret da tilladelse til at lade sagen gå rettens vej. Dette har Varde by dog nok ikke fundet rådeligt, processen blev ikke til noget.[25])

Broen og bomhuset blev bevaret og færdselen fortsatte ad »Tyvevejen« over Skonager og Gellerup mod Hjerting.

Da samfærdselen kom til at gå ad andre baner, og toldproblemerne forenkledes, tabte vejen sin betydning — broen og bomhuset forfaldt, men langt frem i tiden har der været spor efter denne illegale færdsel, som her er foregået i mange årtier.

Ved vurderingen til den nye matrikel i 1820 findes som Lunderup nr. 2 fæster N. Mathiesen, Vagtborg. Han var på dette tidspunkt bommand, men da der ikke ved matrikuleringen er anført hartkorn, gætter jeg på, at det tilhørende areal har ligget i Thorstrup sogn.

Hoveriet var en hård belastning for landets fæstebønder. Her på egnen var det dog nok først ved 1700-tallet, at det blev trykkende. Herremændene havde »Hånds- og halsret« over deres bønder og krævede hoveri efter behov. Men som et varsel om lettelse for bondestanden kom der i 1769 en kgl. forordning, der i nogen måde gav bestemmelser om hoveriets omfang, især

måske derved, at det blev henlagt til bestemte ugedage, så bønderne bedre kunne bestemme over deres tid til arbejde hjemme. I Struenses 14 mdr. regeringstid kom der en ny forordning 1771, der yderligere skulle lette hoveribyrden.

Med de nye magthavere kom der atter en forordning ang. hoveriet. Den gav tilladelse til at kræve mindst lige så meget som efter 1769 forordningen. Der var ikke helt faste rammer. Der står, at hoveriet skulle rette sig efter egnens skik og brug.

Lunderup havde fæstebønder fra et temmelig stort opland, men det var dog nok ordnet sådan, at hoveritjenesten fortrinsvis blev forrettet af de nærmest boende, medens fæsteafgiften for de andre blev klaret med penge eller naturalier.

Til Lunderup hørte 55 hoveripligtige bønder og 27 frihedsbønder. Frihedsbønder skulle forrette bestemte arbejder og ægtkørsel i henhold til deres fæstekontrakt. For de 27 frihedsbønder blev hoveriet ialt 75 spanddage og 79 gangdage.

A. C. Teilmann blev indviklet i en stor hoveristrid med sine bønder. Om denne strid må her henvises til H. K. Kristensen, »Øster Horne Herred«, s. 132—148.

For samtlige hovbønders vedkommende blev det for Lunderup 263 pløjedage, 770 spanddage og 2040 gangdage efter kontrakten af 1773, medens tallene efter 1771-forordningen havde været henholdsvis 219 — 666 og 1780 dage.

Som illustration til hoveriets historie gives her et par eksempler efter hoverikontrakten 1773.

Thomas Knudsen, Frisvad Østergård, hartk. 4,3,3.1, 10 pløjedage, 25 spanddage og 70 gangdage. Villads Pedersen, Frisvad (V. Thusesen), hartk. 2.3.3.0, 6 pløjedage, 13 spanddage og 48 gangdage.

23. oktober 1773 oprettedes følgende kontrakt mellem Teilmann og de hoveripligtige fæstebønder.[26])

»Med så mange af Lunderup-bønder, som have underskrevet denne contract, er jeg om hoveriet ved Lunderup forenet således, at enhver af dem skal årligen forrette de for enhver især anførte hoveri-dage, være sig pløje-, spand- og gangdage, hvorved tillige er indgået følgende poster og vilkor:

§ 1.

Naar indtages grønt Jord, være sig Hede, Kær eller Mose, som ingensinde har været pløjet, skal det første Gang brydes med Husbonds egne Heste og Ploug.

§ 2.

Dersom Ildebrand skulde ramme Hovedgaarden, skal samtlige Bønder være pligtige til at udføre Spand- og Gang-Arbejder ved Rejser uden Godtgørelse i de anførte Hoveridage.

Uden Godtgørelse skal alle gøre 1 Spanddag og 1 Gangdag til en øde og ubeboet Gaard paa Godset, som ved Ildebrand eller anden Aarsag er blevet øde.

Skulde i Hø- eller Kornbjergningen befrygtes paakommende Vandflod skal samtlige Bønder efter Tilsigelse møde med Heste, Vogn og 2 Mand og gøre deres bedste — Uden Afkortning. Brænder Lunderup skal alle møde op og bjerge — Ilden at slukke — Pladsen at rydde — og brænder en Bondegaard, og Beboerne ikke formaar at bygge den op, skal hver Mand gøre 1 Spanddag og 1 Gangdag.

§ 3.

Alle Mand skal — om forlanges — klappe til Jagt 1 a 2 Gange om Aaret uden Godtgørelse.

§ 4.

Ingen Bonde maa forlanges i Ægt længere end til Kolding. For en Koldingrejse — om skulde fornødiges — godtgøres 3 Spanddage.

§ 5.

Naar Rejse sker til Hjerting, skal Bonden være forpligtiget at tage halv Læs paa tilbage uden Godtgørelse.

§ 6.

Tækkes paa Hovedgaard skal hver Mand levere 100 Favne Tækkesime. Hvis Tækningen sker paa en Bondegaard skal han levere et forsvarligt Læs Lyng (3 a 4 Traver).

§ 7.

Naar Aaret — som begynder 1. Maj hver Aar — er gaaet, ansees Hoveridagene for aftjente og maa ikke skrives i Restance. Dog kan Frosten lægge Forhindringer, saa der af Husbond maa være en Løbemaaned.

§ 8.

Dersom Husbond vil have Kornet skaaret med Segl, godtgøres for 1 Td. Land, 14000 □ Alen , 5 Gangdage for samme at skære, binde, rive og sammensætte.

For 8 Læs Tørv at hjemage 1 Spanddag,

for 8 Læs Tørv at grave 1 Gangdag.

Læssene og Tørvene skal være forsvarlige, som Bonden dem selv ager og graver.

1 Dags Engslet skal være af Indhold som 1 Dags Slet i Kongens Kær, hvor de afsatte Dages Engslet bliver uforandrede.

Hvis Engene er meget bærende som i Sluus Eng og Mellemgrebene afkortes efter Billighed.

1 Dags Slet at rive eller 3 Læs Hø at strø og igen forsvarligen at samle, røgte og opstakke ansættes 1 Gangdag.

(Her følger en del enkeltheder om vejlængde, læssenes størrelse m. m.).

§ 9.

Naar en Vej med Møg, Hø og Korn i Straa skal maales, tages Maalet fra Midten af Tægten.

§ 10.

Husbond er ikke bundet af Aftens Varsel, men Bonden skal møde straks, naar Hovbud ankommer. Hver Gaard og By skal straks sende Hovbud til de andre.

Husbond maa uden Indskrænkning og uden at bindes af visse Dage bruge sine Hoveridage, når han vil.

§ 11.

Skal der tækkes paa Husene, skal Bønderne møde tidlig om Morgenen.

Hovbud om Tiende eller andet Korn og Hø at fratage eller som ved Agning i andre Maader behøves vedblive lige saa længe om Aften, som der er noget at forrette.

Bliver Hovbonde af Uvejr forhindret i at køre Møg, Tørv, Hø eller Korn, faar han kun afkortet for den Tid, der er kørt.

§ 12.

Bonden skal som fra Arilds Tid selv medbringe alle Redskaber til Hoveri. Han skal medtage og tillægge alle Baand til Hovkornet at indage.

§ 13.

Husbond kan tage 2 Spanddage eller 4 Gangdage for en Pløjedag — eller 2 Gangdage for en Spanddag eller omvendt.

§ 14.

Dersom en Bonde findes modvillig eller forsømmelig, skal han erstatte Husbond Tab og Skade og betale Mulkt — første Gang 2 Mark — anden Gang 4 Mark —

tredie Gang lider han efter Forordningen af 12. Aug. 1773.

Ellers skal begge Parter rette sig efter Forordningen af 20. Febr. 1771.

Nørholm, 23. Okt. 1773. *A. C. Teilmann.*

Og endvidere underskrevet af de paagældende Bønder.

Lunderups skæbne var i øvrigt ret nøje knyttet til Nørholms i de ca. 200 år efter Ehrenfelds overtagelse af gårdene.

Hoverisag og fæsteforhold var aktuelle problemer overalt i landet fra før landboreformernes tid, men medens de vestjyske bønder næsten overalt meget tidligt blev selvejere, vedvarede fæsteforholdet til Nørholm og Lunderup langt frem i tiden.

I ordningen af hoveri og fæstevæsen havde man forsøgt at følge med tiden, og hoveriet var i det væsentligste afløst af pengeafgift.

Da vi kommer frem til tiden efter regeringsændringen 1849, ser man på fæstevæsenet som en forældet ejendomsform, og gennem lovgivningen gjorde man godsejerne interesserede i fæstevæsenets afvikling. Dette giver sig også udslag i vore hjemlige forhold.

Stamhusets ejerinde Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann, der levede ugift, døde 1861, og ved arv overgik ejerforholdet til hendes brodersøn, herredsfoged over Skads herred, Carl Peder Teodor Rosenørn Teilmann.

Allerede 1858 tog han bolig på Nørholm som stamhusets administrator, og inden han endnu var ejer, forberedte han fæstegodsets overgang til selveje, idet han lod foretage en vurdering af de enkelte gårde, og det var tanken, at denne vurdering skulle danne grundlag for overdragelsen til selveje.

Angående denne vurdering kan jeg henvise til Laurids Pedersens redegørelse i »Fra Ribe Amt 1956«, s. 1—19.

I anledning af vurderingen blev der afholdt et protestmøde på Hodde kro 5. febr. 1861. På dette møde blev udfærdiget et brev til kammerherren, hvori man gør opmærksom på, at vurderingen går helt op til 10—11—1200 rigsdaler pr. td. hartk., medens fæstegårde i bedre egne af landet er solgt for 700 rigsdaler pr. tønde hartkorn.

I et lille stykke af brevet hedder det således:

Vi kunne ikke tilbageholde at udtale vor bekymring for fremtiden. På Nørholms gods er det jo bestandigt gået således, at børnene på billige betingelser har fået gården i fæste efter forældrene, og vi ere heri blevne så trygge, at vi har behandlet vore fæstegårde som selvejergårde. Thi vi have anvendt ikke ubetydelige pengesummer, som vi ellers kunne have sammensparet, til at opføre gode og solide bygninger, til at opdyrke og kultivere vore jorder. Alt i håb om at kunne overlade det til vore børn, og det ville gøre os ondt, om betingelserne skulle blive så svære, at vi i denne henseende skulle vorde skuffede.«

Brevet, der antagelig er forfattet af Steffen Marinus Christiansen, Skovlund, f. i Gellerup, fik 106 underskrifter, og vi kan godt regne med, at også Varde landsogns fæstere har været til stede. Der findes intet svar fra kammerherren, men protesten har gjort sin virkning, hvad et par tal vil kunne bevise.

Som eksempel kan vi tage de to gårde i Frisvad, der foran er nævnt ved hoveriets fastsættelse 1773.

Anker P. Madsen, Østergård, havde hidtil haft en fæsteafgift, der svarede til renten af 1450 rdl., vurderingssum 5500 rdl., købesum 3300 rdl. Det tilsvarende

tal for Jens Chr. Andersen, Frisvad, var 800 rdl. — 3000 rdl. og 1600 rdl.

Indtil ¾ af købesummen kunne blive stående som 1. prioritet med 4 % i rente.

De to nævnte gårdes lån var 1900 rdl. og 950 rdl., og de har således ikke udnyttet lånemulighederne til den yderste grænse.

Den væsentligste del af fæstegodset i Varde landsogn overgik til selveje 1861—62. 1879 var fæstevæsen under stamhuset praktisk talt ophørt. Dette år døde kammerherren, og datteren, Ingeborg Kristiane Rosenørn Teilmann, arvede godset. Hun blev som »frøkenen på Nørholm« stamhusets sidste ejerinde. Hun døde 1929.

I henhold til lov 1919 om len- og stamhuse blev stamhuset Nørholm, Lunderup og Agerkrog ophævet 1922, og Lunderup blev solgt.

Der blev afstået jord til 7 statsejendomme, som blev oprettet på jordrentevilkår.

Gården og hovedparcellen blev solgt til Søren Christensen, Varde. Den skiftede ejer nogle gange, men blev 1941 solgt til kammerjunker Carl Steenbach.

Hermed fik Lunderup herskab, hvad den jo sjælden havde haft. Det varede dog kun til 1948, da han solgte den til fabrikant Lykke Thomsen, Esbjerg.

Som nævnt fornyede A. C. Teilmann bygningerne o. 1770. Den nordlige staldlænge nedbrændte 1939, og de øvrige stald- og ladebygninger nedbrændte ved lynnedslag 1950. De er genopførte i mindre dimensioner, der passer bedre til gårdens nuværende størrelse.

Hovedbygningen er endnu, som A. C. Teilmann opførte den med tykke mure og hvælvede kælderrum.

Arkivar C. Lindberg slutter sin beretning om Lunderup således: »Over indgangen til hovedbygningen har Teilmann sat ordene: »Sic vos, non vobis«, der er

begyndelsen til et latinsk citat, hvis fortsættelse lyder: »mellificatis apes«, og som indeholder en sandhed, der passer særlig godt på Lunderups historie.

På dansk betyder det: »Sådan gør I honning I bier, ikke for eder selv!«[28])

Lunderup blev drevet som forpagtergård under Nørholm så længe stamhuset bestod. Den mest kendte forpagter har vel været Niels Hansen Plauborg 1818—56. 1839—48 var han tillige fæster af Frisvad mølle.

1893 overtog brødrene Andreas og Hans Antonius forpagtningen af Lunderup. Fra o. århundredskiftet H. Anthonius alene, og han fortsatte til frigørelsen af stamhuset 1922.

De store enge har i høj grad været bestemmende for gårdens drift. Fra ældre tid var studefedning vel det almindelige. I Anthonius' tid måtte man især lægge mærke til den store avl og opdræt af jyske heste samt udpræget græsningsdrift ved indkøb af dyr i foråret og bortsalg i efteråret.

Lunderup har ikke haft herskab som Nørholm, men ved fattigforstanderskabets møde i Varde præstegård 17. jan. 1833 takserer man dog forpagter Plauborgs formue til at være dobbelt så stor som den mest velhavende bondefamilie i sognet. Ligesom gården har skilt sig ud som noget særskilt i sognebilledet, således har de skiftende forpagtere socialt og økonomisk skilt dem fra det almindelige bondesamfund.

Der er et udtryk, som faldt i mine øren i min drengetid: »Man kan sige hr. forpagter, men ikke hr. bonde«. Dette angiver vel omtrent forskellen i den sociale standard mellem forpagteren på Lunderup og den almindelige bondebefolkning.

ROSENGÅRD

Rosengård var oprindelig en temmelig stor jordegen bondegård i nærheden af Varde. Navnet kan lede tanken hen på et forlystelsessted, men noget sikkert derom kan ikke bevises.

1502 og årene fremad tilhørte den Søren Stygge og hans søskende.[1])

1579 bortbyttede Mourids Stykke til Holbækgård sin spredte arvegods, herunder Rosengård med kronen. Der var da to fæstere.

Som en del af deres fæsteafgift nævnes 2½ m, 6 sk. toftpenning til Varde. Toftpenge er det samme som toftegæld, en afgift af grundene i en købstad, så nogle tofter i Varde har hørt til Rosengård.[2])

1583 fik Johan Brockenhus gården i bytte med to andre gårde i Gørding og Okslund. Johan Brockenhus ejede også Lunderup og med korte afbrydelser blev Rosengård knyttet til Lunderup i næsten 300 år.[1])

1664 var der tre fæstere på gården, og der var desuden et bol med een fæster. Gården havde hartkorn 5.4.3.1., og bolet 1.0.1.0., og de to ejendomme havde 45,6 td. land pløjejord.

Dette forhold har i 1739 ændret sig, så der var to bol med hver 1.0.1.0. i hartkorn, medens resten var lagt under Lunderup.

De to ejendomme var 1760 slået sammen til en gård, og det er, hvad vi fremover kalder Rosengård.

De 4½ td. hartkorn er antagelig lagt under Lunderup o. 1700 og er tilsyneladende ikke bleven dyrket. Man kan se udtrykket Rosengård øde helt frem til 1840.

Men skatten skulle jo betales også af de 4½ td. hartkorn, og det ser ud, som det er fordelt mellem fæstebønderne i Tistrup og Horne sogne, idet disse bønder

1771 protesterede mod og nægtede at »betale af denne Rosengård skat, mere end vore fæstebreve er lydende.«

1785 indberettede A. C. Teilmann til landvæsenskontoret ang. Rosengårdjorden: »Når det er kommen under Lunderup kendes ikke, men det er mere end 50 år siden.«[3])

Rosengård udskiftedes af fællesskabet allerede 1773. 1740 er der endnu to fæstere, men o. 1750 nævnes Bakken Jepsen alene. Der skiftes fæstere flere gange, indtil bygmester Mikkel Sørensen, Stobberup, fæstede den 1789. Han var født i Stobberup, Løsning sogn, og havde fripas af 1786 fra Merringgård. 1794 fik han borgerskab i Varde på murer- og bygmesterprofessionen, og han blev den faglige rådgiver, da man måtte tage endelig stilling til nedrivningen af St. Nikolaj kirke og tilbygningen til St. Jacobi 1806.

Nedrivningsarbejdet blev overdraget til Stobberup, og det kan i nogen måde forklare at man for 25—30 år siden fandt den gamle døbefont fra St. Nikolaj kirke ude på Rosengård. Den blev købt af Mads Sand og blev på hans foranledning opstillet ved St. Jacobi kirke og stillet under kirkebestyrelsens værn og pleje.

Mikkel Stobberup var fæster af Rosengård til 1831, da den blev overdraget til sønnen Søren P. Mikkelsen Stobberup i arvefæste.

Mikkel Stobberup døde på Rosengård 1844 82 år gammel. Rosengård købtes til selveje 1861. Den var i slægtens eje og fæste til 1918, da den blev købt af Th. Thomsen. Bygningerne er nyopbygget efter brand omkring 1925. Fra 1940 ejes gården af Hans Rosenberg.

ARMVANG

I gammel tid lå der mellem Lunderup og Frisvad en gård, der hed Armgård.

Omkring 1600 var den øde. Den må have hørt under Lunderup, for 1690 vidner Niels Pedersen i Mejls, der da var 85 år gammel, at han for 56 år siden boede i den sydlige gård i Mejls, altså i 1634, og var da tjener til velbyrdige Hans Lange på Lunderup. I årene derefter »noget før den svenske indfald«, brugte Bertel Jensen i Frisvad en eng, Nøglekrog, der »lå tæt ved den øde byggested Armgård med løcke (lukke) og grøft omkastet.« Da prøvede Bertel Jensen 2—3 år at lade være med at betale skyld og landgilde af engen — 6 skp. byg årlig — til Hans Lange. Men Lange lod da sine bønder slå engen og hjemavle den til Lunderup, så høet blev indført i Lunderup lade. Senere overlod Lange dog påny Nøglekrog til Bertel. Derimod kunne gamle Niels Pedersen ikke huske, at Armgårds agermark havde været i brug, den lå øde og overgroet med lyng.

Hans Lange ville imidlertid genrejse gården og lod køre tømmer ud på stedet.

Da udbrød Kristian IV sidste krig, fjenden faldt ind i landet, tømmeret blev taget, Hans Lange døde, og gården vedblev at ligge øde. Imidlertid kom matrikuleringen 1688, og da tilmåltes og matrikuleredes Nøglekrog, som rytterbonden brugte, som hørende til hans gård i Frisvad. Senere blev Peder Lauridsen (Baggesen) ejer af Lunderup. Han skulle have købt den øde Armgård af kongen på auktion.

Derefter har han nok haft et sammenstød med Bertel Jensens efterfølger, Salomon Poulsen, om engen. Det endte i første omgang med, at proprietæren i juli 1703 lod sin fuldmægtig Mourids Globsen i Tange med flere danemænd »rebe, skifte og dele jorden, så Nøgle-

krog blev loddet og delt, at gange under græsskifte i to år tillige, først på den ene side til Ryttergården og dernæst på den anden side til Peder Lauridsens nu tilhørende halve øde gård.« Peder Lauridsen vil dog ikke nøjes med det. Han vil have dom for, at han har ejendomsretten til hele Armgårds tilliggende, hvad han sikkert også havde efter almindelig opfattelse.

Herover gør Salomon Poulsens husbond, regimentsskriver Anders Hansen Rask gældende, at Nøgelkrog er målt og matrikuleret under Ryttergården i Frisvad og derfor hører den gård til.

Heri giver herredsfogeden ham medhold, »så bør samme Nøgelkrog at følge Ryttergården imod den sædvanlige afgift.«

Det blev en sejr for rytterregimentet og bonden og for Frisvad by, der fik sit område forøget. Det var 30. maj 1707, dommen fald. Omkring ved denne tid døde Peder Lauridsen.

Armgårds agermark henlå stadig lynggroet som en del af Lunderup hede, og sådan lå det i over halvtredie hundrede år. Da besluttede Theodor Rosenørn på Nørholm, Lunderup og Agerkrog at opføre en afbyggergård ude på heden. I 1875 rejstes da atter en gård herude, men langt større end den oprindelige, idet der lagdes megen god eng (Østerengen) og adskilligt agermark under den.

Det gamle stednavn må være blevet bevaret på heden, thi gården fik navnet Armvanggård.

Kort efter oprettelsen kom landbrugskrisen, og da gav gården kun 2 % af, hvad bygningerne havde kostet at opføre. Dette satte punktum for Theodor Rosenørns projekter om opførelse af flere afbyggergårde.

Til 1894 var Armvanggård forpagtet ud til Thøger H. Teilmann, der hørte til Endrupholmslægten.[4])

1894 brændte stuehuset på Armvang, men Teilmann havde da købt Gellerupholm og kunne flytte dertil Armvang sank igen hen i ubemærketheden. Nørholm solgte den, men tog engen fra, og ved århundredeskiftet betegnes ejerne som husmænd.

Ved begyndelsen af første verdenskrig blev Armvang købt af P. Elkjær og P. Ringgård, senere overtaget af Ringgård alene og har nu i mere end en menneskealder været regnet for én af sognets største og bedst dyrkede gårde.

ISBJERG OG FRISVAD MØLLER

Der har fra gammel tid været to vandmøller i sognet, Isbjerg og Frisvad, og selv om de vel aldrig har haft nogen storhedstid, har de dog været hævet over almindelige bondebrug.

Mølleri var et priviligeret erhverv, og det skabte en vis anseelse både socialt og økonomisk.

Isbjerg mølle møder man allerede 1433, idet en vardebonde, Anders Svenssøn, da skænkede sin gård og mølle med dam og damsted til domkapitlet i Ribe, for at der to gange ugentlig måtte blive læst sjælemesse for Styke, som hans søn Peder Andersen var kommen for skade at dræbe.

Senere har møllen hørt under Sorø akademi og senere igen under Grubberholm, men dens betydning som mølle har nok aldrig været stor.

Der skrives således 1761: »Har een Kværn skikkelig Stand, mådelig med Vand og ganske liden Maling, ligger kun ½ Fjerdingsvej fra Grydvad Mølle.«

1810 laves den ordning, at mølleriet fra Isbjerg flyttes til Grydvad, medens stampeværket samles i Isbjerg. Denne centralisering har sikkert været fornuftig, og

som stampemølle har Isbjerg haft nogen betydning efter denne ordning.

For ca. 100 år siden blev møllen nedlagt.

Ved matrikuleringen 1688 var der delt således, at møllen med en mindre jordlod havde 1.3.0.0 i jordskyld og 2.5.1.0. i mølleskyld, medens gårdens hartkorn var 2.7.1.1. Det vil sige, at møllens afkastningsevne blev vurderet til omtrent lig en bondegård.

Møllen og møllegården har været adskilt og har ikke altid haft samme ejer, og det var vel anledning til grænsestridigheder, da mølledammen blev flyttet o. 1650, idet den gamle dambund var særlig yderig græsbund.

Fra udskiftningen meldes der intet om Isbjerg, men ved den ny matrikulering blev det et ejerlav for sig med møllegården og Stolbjergshus samt nogle ubebyggede parceller.

På de ubebyggede parceller blev i 1855 oprettet en ny ejendom af Peder Chr. Hansen, som endnu 1960 i 4. generation er i slægtens eje.

Møllegården blev af daværende ejer Anders Møller udskiftet 1898, så en svigersøn Søren Jensen fik den gamle gård, medens en anden svigersøn Jens Hansen fik udflyttergården.

De to gårde føres videre af sønnerne Ejnar Jensen og Hans Th. Hansen. Fra møllegården blev 1936 udskiftet en ny ejendom, som fra 1940 ejes af Arne Bastholm.

Ejer af Stolbjerghus er fra 1928 Magnus Christensen.

Frisvad mølle omtales første gang 1583, men den er ældre end Varde vandmølle, der begyndte ved kongelig bevilling 1537 og gav anledning til rettergang ang. forringelse af Gellerup enge og laksegården ved Nørholm.

1583 hørte Frisvad mølle under kronen, men 100 år senere var det en fæsteejendom under Lunderup, og dertil eller til Nørholm blev dens skæbne knyttet i mere end 200 år.

Møllegården og møllen havde hver sin selvstændige vurdering. Om møllen hedder det fra gamle beretninger: »Vandløbet dertil er af små Moser og Enge, som ledes til Møllen med en liden Grav, dyb ½ Alen og er Overfaldsvand, og om Vinteren, når det fryser lidt, kan den intet male, i lige måde om tør Sommer.«

»Varde By og Varde Sogn lader male på samme Mølle, når den kan male, dog at de mange gange kommer forgæves.«

1761 havde møllen een kværn og var i god stand, men den havde mistet meget af sin søgning, da Varde havde fået vindmølle o. 1740. 1838 formaledes på Frisvad mølle 250 tdr. korn og 50 tdr. gryn. Desuden var der stampemølle, hvor der stampedes 50000 alen vadmel. På et senere tidspunkt var der tillige benmølle.

Det kan se ud til lidt med møllevirksomheden. Opgørelsen fra 1838 er jo kun, hvad en mindre gård lader male årlig 1960, men hvis man havde mulighed for sammenligning med sognets øvrige gårdmænd, ville det vise sig, at mølleren i almindelig henseende stod over dem.

Der var gentagende fæsteskifter i 1830-erne, men 1839 overtog forpagter N. Plauborg, Lunderup, møllen og møllegården i fæste og drev den sammen med Lunderup til 1848. Dette år blev den overtaget i fæste af forvalter på Nørholm, J. Johnsen, 1853 blev fæstebrevet annulleret, d. v. s. at Johnsen da købte mølle og møllegård til selveje.

Allerede 1849 finder man hans navn som medlem af forstanderskabet, og 1850 blev han valgt som dets formand, og Frisvad mølle blev med Johnsen et midt-

punkt i sognet. Efter to års forløb afgiver han dog igen formandshvervet til provst Nees, Varde. 1853 forsvinder hans navn af protokollen. Møllen blev da overdraget til forvalter på Nørholm C. C. Schmidt, og han indtog ret hurtigt en fremskudt plads i sognet.

Efter den ny kommunallov 1855 kunne præsten ikke være formand for forstanderskabet, og man valgte da møller Schmidt. Han udtrådte af forstanderskabet 1859, men vi kan finde hans navn i forstanderskabets protokol endnu 1864. Derefter har Nørholm igen overtaget møllen og møllegården og drev den ved forpagter, indtil den blev købt af Jes P. Jessen 1914.

En tid blev en del af vandkraften udnyttet til fremstilling af elektricitet til gårdens forbrug.

Møllen blev nedlagt 1938.

1940 blev der af et konsortium anlagt en sumpbæverfarm, der senere er ændret til fiskedambrug.

1932 blev møllen overtaget af Thormod Kristensen og føres efter hans død videre af sønnen Kristian Johannes Kristensen.

Fra møllegården er udstykket tre nye ejendomme, der ejes af Regmar Jørgensen, Alfred Jensen og Lars P. Pedersen.

Udskiftningen

Jordernes udskiftning fra landsby fællesskabet o. 1800 danner overgangsled fra det gamle danske bondesamfund til den udvikling, vi står i, og det er vel den mest revolutionerende landboreform, der er gennemført i den historiske tid. Det var et sådant brud på gamle traditioner, at man forstår, at det ikke var let at få det i gang.

Som eksempel på jordfordelingen nævner jeg Gellerup, det synes at være ret enkel og tillige karakteristisk. 1790 fandtes i Gellerup 6 gårde, alle selvejere.

2 gårde havde 3 td. 4 skp. 2 fdk. ½ alb. hartkorn,
2 gårde havde 3 td. 5 skp. 2 fdk. ½ alb. hartkorn,
2 gårde havde 4 td. 0 skp. 2 fdk. 1½ alb. hartkorn.

Bymarkerne var delt i 25 marker, der alle havde navne efter naturforhold el. lign.: Kløverdalager, Kærager, Gejlager, Ravnshøjager o. s. v.

Det vil sige at de havde deres jord på mindst 25 steder foruden enge, moser og heder. Gårdene lå samlede i det nuværende »Gamle Gellerup«, og markarbejdet måtte foregå i fællesskab, d. v. s. hver mand passede sin ager, men arbejdet måtte nødvendigvis udføres samtidig.

Efter dansk lov 3—13—3 var der forbud mod, at enkeltmand uden alle lodsejeres samtykke indhegnede sine ager- eller englodder i landsbymarkerne.

Men da vi kommer hen mod midten af det 18. årh., og man er kommen over de svære år med misvækst og kvægpest, og der er begyndt en stabil prisstigning på landbrugsprodukter, får man fra flere sider øje for, at fællesdriften i landsbyerne er upraktisk. Der bliver gjort forsøg med udskiftning enkelte steder, på Bernstoff's godser, og det giver så gode resultater, at også regeringen begynder at røre på sig.

Ved forordningen 15. maj 1761 blev i hvert amt nedsat en landvæsenskommission (amtmanden og to landvæsenskommissærer).

Når der endnu ikke efter denne forordning kom rigtig gang i udskiftningen, skyldes det, at bondestanden i følge deres sociale stilling manglede initiativ til at tage fat på opgaven, og tillige var den konservativ indstillet. Men den væsentlige årsag lå vel i dette, at udgifterne efter forordningen var pålagt ejerne, og da godsejerne var ejere af en væsentlig del af landsbyerne, var de ikke særlig ivrige for at fremme sagen.

Med forordningen af 15. juni 1792 blev det bestemt, at fæsterne skulle betale 4 % rente af udskiftningsudgifterne, og dermed kom der gang i arbejdet, hvilket også fremgår af Varde landsogns udskiftning.

MEJLS

»Til Delingsplanens Læggelse for Mejls By, Riberhus Amt blev et Landvæsenscommissions Aastedsforretning foretaget hos Sognefoged Laurs Christensen i bemeldte Mejls Onsd. d. 26. Marts 1794 Formiddag Kl. 9.«

Mødet var indvarslet af stiftamtmanden, og bekendtgørelsen til de pågældende var foretaget af sognefogeden.

Lodsejerne var kammerherre Chr. Rosenørn Teilmann samt selvejerne Daniel Christensen, Poul Niel-

sen, Thomas Pedersen og Hans Hansen, desuden Niels Hansens, S. Bork, fæster Bertel Pedersen.

I forvejen var sket henvendelse (antagelig fra kammerherren) til landinspektør Vessenberg, N. Bjert.

Jorderne var opmålt og takseret af landinspektøren, og åstedsforretningen blev afholdt efter hans rekvisition. Her blev planen gennemgået, godkendt og underskrevet af landvæsenskommissionen og lodsejerne, samt Bertel Pedersens underskrift med fuldmagt fra Niels Hansen, S. Bork.

I byen fandtes 11 gårde og 1 bol.

Der var tre beboere nr. 3, 4 og 5, der havde erklæret sig villig til at flytte ud, når de kunne forvente den anordningsmæssige understøttelse af den kgl. kasse samt arbejdshjælp af de øvrige beboere.

Under arbejdet med delingsplanen havde man meget ønsket, at én af selvejerne nr. 8 — 9 el. 10 ville have flyttet ud, men dertil kunne ingen af dem bekvemme sig på grund af mangel på græsning i udlodderne.

Bolsmand nr. 1 flyttede ud sydvest i sin agerlod.

Græsningen i de reserverede klynemoser, lerpytter og sandgrave lejes ud på byens regning, og indtægten deles mellem beboerne efter hartkorn.

Vejene anlægges efter de nye forhold, og de istandsættes af samtlige gårdmænd efter hartkorn, men vedligeholdes af ejerne.

Endvidere blev det bestemt at tage 1 kærv byg og 2 kærv rug efter grøden. »Hvad en Mand sår i anden Mands Lod giver han Vederlag derfor efter uvildige Mænds Skøn, såfremt Taxationsforretningen ikke er ved Hånden, som ellers tages til Rettesnor.«

I henhold til forordningen af 1781 toges der bestemmelse om de enkelte husmænds fremtidige forhold, og dermed er så planen i alle enkeltheder sluttet.

FRISVAD

Efter forudgående forberedelse afholdtes udskiftningsforretning i Nørre Frisvad 8. maj 1795.

Der var fire gårde, alle fæstere under Nørholm, og da ingen af dem kunne bekvemme sig til udflytning, foregik udskiftningen ret let.

Der synes ikke at have været landinspektør til stede her, men taksation var foretaget af forvalter Laurids Bøtker, Nørholm, med bistand af Hans Jensen, Hodde, og sognefoged Laurs Christensen, Mejls.

Skrædder Niels Andersen skulle beholde fremdeles i hans og hans kones livstid deres ager i nr. 3 og 4 lodder, som han hidtil har haft samt forte og klynemose. Ved deres død deles jorden mellem de to brugere. Han skulle svare til de to beboere i fremtiden den samme afgift, som han hidtil har svaret til byen.

GELLERUP

Åsted — Indkaldelse.

»Efter Rekvisition af Landinspektør Vessenberg bliver et Landvæsenscommissionsmøde til Udskiftningsplanens Gennemførelse for Gellerup By herved berammet at foretage i bemeldte By Tirsdag d. 29. Novbr. næstkommende om Formiddagen Kl. 10, hvortil samtlige Byens Lodsejere hermed indkaldes. Denne Indkaldelse haver Sognefogeden Laurs Christensen i Mejls at besørge forkyndt for Gellerup Bys Beboere og derefter at besørge samme inden næstkommende Løverdag for Landinspektøren tilstillet enten ad Grindsted eller Vallund.«

Riberhus Amts Contor, 22. Novbr. 1796.

Mollke.

Til stede ved mødet var landvæsenskommissionen (stiftamtmand, kammerherre von Moltke, kammerråd Varthoe, Roust Møllegård, og kaptajn Mylford, Søvig), og landinspektøren samt de seks lodsejere. 1. Niels Blok, 2. Iver Christensen, 3. Anders Andersen Harch, 4. Niels Lauridsen Uhd, 5. Jes Jensen Dejgård, og 6. brødrene Hans og Stefan Jensen.

Planen blev gennemgået og godkendt. De to gårde nr. 1 og 2 skulle flyttes ud, og for de fire andre blev det en typisk stjerneudskiftning, hvor parcellerne blev to langstrakte lodder til hver gård ud fra byen foruden tofter m. m.

Vejanlægget blev bestemt, så det kunne passe til de nye forhold.

»Foruden det foran beskrevne bliver ellers Landinspektørens Plan i alle Poster vedtaget og samtykket og erklærede de i samme bestemte 2-de Udfløttere, at de for at lette Delingsplanen har virkelig bekvemmet sig til Udfløtningen paa de Vilkaar og i den allerunderdanigste Forhaabning om at nyde allernaadigste Understøttelse til Bygningshjælp fra den Kgl. Casse saavelsom Medarbejde fra de tilbageblivende Beboere.«

I henseende til agermarkens uddeling er lodsejerne forenet at tage 3 kærver efter grøden, forinden de forlader lodden og det med vedtægt at vederlægge hinanden græsning mod agerland »via verse«, så længe den ene har korn i den andens lod efter uvildige mænds skøn, hvortil i så fald blev antaget Niels Jessen i Toftnæs og Jens Nielsen i Skonager.

»Om Arbejdet til Udfløtningen blev det saaledes bestemt, at den ene flytter det næste Aar, nemlig 1797, og den anden 1798. Til enhver hjælper de øvrige fem Beboere i Fælling at kaste Brønd, sætte Skorstene og Bagerovn, samt hver for sig fløtte ham 5 Fag Tømmer og plukke 8 forsvarlige Traver Lyng foruden 8 Dages

Haandarbejde og 1 Spanddag til at køre Sten eller sligt og een Dags Møgkørsel til den sidst udfløttede.«

»Da dette var alle de tilstedeværende tydelig oplæst, og ingen havde videre derved at erindre, blev Forretningen sluttet og underskrevet.«

Her fulgte et lille efterspil, idet der opstod uenighed om vederlaget til landinspektøren for forretningen. Det ser ud, som om de fire har betalt kontant og derfor har erholdt en lettelse, medens de to andre har følt sig brøstholdne over at blive afkrævet det fulde beløb.

Det afføder en hel række skrivelser og erklæringer fra landinspektør, amtmand og rentekammer, men sagen sluttede med, at de måtte betale det aftalte beløb.

ORTEN

Åsted — Indkaldelse.

»Paa Rekvision af Hrr Landinspektør L. Vessenberg til Udskiftningen fremmende for Orten By et Landvæsenscommissions-Aasteds møde hermed berammet at afholde i bemeldte Orten Mandag d. 27. Marts Formiddag Kl. 9, hvortil samtlige Lodsejere, nemlig Hrr Kammerherre Rosenørn Teilmann, Nørholm, Varde By og samtlige Selvejere Christen Brun, Christen Rotbøl og Jens Jensen Post indkaldes.

Denne Indkaldelses Bekendtgørelse for Vedkommende anmodes Hr. Byfoged Fogtmann at ville behagelig lade besørge.«

Her blev ingen udflytning, da her var mere spredt bebyggelse end almindelig. Men her var opstået en uoverensstemmelse ved skelsætningen med Varde by, som først måtte klares.

»Deleren Hrr. Landinspektør Vessenberg gav til Protokol følgende: I Anledning af Landvæsenscommissionsforretning m. v. ang. Skelbestemmelse mellem

Orten og Varde fandt han det fornødent for Commissionen at andrage, at den her fremlagde Hrr Byfoged Fogtmanns Promemorie af 17. Sept. f. A., af hvilket det formenes, at en Irring ved Landvæsenscommissionens Skelbestemmelser, mellem Orten og Varde 28. Novbr. skulle være indløben.«

Efter forhandling bliver skellet endelig fastsat, enkelte uoverensstemmelser mellem lodsejerne fjernes, der udlægges fælles lergrav og sandgrav, vejplan lægges m. m.

»I Henseende til Agerjordens Dyrkning blev Lodsejerne enige om at tage to Kærve efter Grøden, saa at efter Indhøstning 1798 alt Fællesskab helt er ophævet. Forresten tiltræder enhver sin nye Lod, saa snart Afpælingen er sat og af alle samtykket.

Da Nr. III's nye Agerlod findes helt besaaet, kommer de øvrige til at hjælpe ham med Sædeland til Byg efter uvildige Mænds Skøn, hvortil blev antaget Jakob Christensen, Janderup, og Christen Kolle i Bækhuse, hvilke i alle slige Tilfælde afsige Kendelse, som enhver bør underkaste sig. Da ingen vedere havde at erindre blev herved Forretningen sluttet og underskrevet.«

Dermed er udskiftningen i det væsentligste gennemført i sognet. Der er dog ikke i de nævnte forretninger nævnt noget om delingen af enge.

Man har skelnet mellem enghauge, græsjord og tørvejord. Enghaugen synes at være delt på et tidligere tidspunkt, medens delingen af græsningsjord og tørvejord delvis er stillet i bero.

Rosengård er udskiftet af fællesskabet 1771. Denne gård, Østergård i Frisvad, Frisvad mølle og selvejergården i Blaksmark samt Isbjerg mølle er sikkert dyrket som enstedsgårde.

Boelssteder og husmandssteder var vel almindeligvis ikke under fællesdrift.

20. april 1802 afholdtes et landvæsenskommissionsmøde på Lunderup til fastsættelse af delingsplan af hederne under Lunderup, Rosengård, Sønder Frisvad og Blaksmark, men der er kun tale om hederne, og det mest interessante ved mødet bliver dette, at selvejer Mads Jepsen, Blaksmark, erklærede, at en del af heden, som skal indgå under delingen, i lang tid har været hans ejendom.

Man søger at komme til forlig, men det lykkes ikke. Der føres vidner fra begge sider, og først ved et møde på Nørholm 27. juni 1804 kom det til forlig, så delingsplanen kunne gennemføres 27. april 1805. Det fremgår ikke tydeligt af akterne, hvem der har vundet sagen. Mads Jepsen må betale 10 rdl. i omkostninger, men det blev heller ikke gratis for kammerherren.

Udstykningen efter 1800

VURDERINGER OG EJERFORHOLD O. 1820

Mejls

Nr. 1.	Fæster	Rasmus Bondesen	4.1.0.0.
- 2.	—	Niels Jessen	1.6.1.½.
- 3.	—	Christen Hansen	1.6.1.½.
- 4.	—	Søren Jepsen, sognefoged	3.6.1.0.
- 5.	—	Jens Clausen	2.2.2.2½.
- 6.	—	Calle Mortensen	2.3.1.2¾.
- 7.	Ejer	Niels Bertelsen	2.6.3.2½.
- 8.	—	Hans Pedersen	2.0.2.2½.
9.	—	Lars Jensen	2.2.3.0.
- 10.	—	Niels Christensen	2.3.0.¾.
- 11.	—	Poul Christensen	2.1.1.1¾.
- 12.	Fæster	Anders Christensen	0.4.1.0.
- 13.	—	Christen Sørensen Stokholm	0.1.1.½.
- 14.	—	Salomon Clausen	0.1.2.¼.
- 15.	—	Niels Andreasen	0.3.1.1¼.

Nr. 16, 17, 18, 19, 20 og 21 er fæsteenge hørende til Østergård og gårde i Frisvad og fulgte med, da disse gårde blev selvejendom. Nr. 22 er fællesmosen i Mejls.

Lunderup

Nr. 1.		Lunderup hovedgård, frk. Rosenørn	25.2.3.¾.
- 2.	Fæster	N. Mathiesen, Vagtborg	
- 3.	—	S. P. Mikkelsen Stobberup, Rosengården	2.2.0.¾.

4.	—	Peder Hansen, Østergård	4.0.2.1¾.
- 5.	—	Th. Nielsen Møller, møllen	2.4.2.2¾.
- 6.	—	Jens Pedersen	0.3.3.¾.
- 7.	—	Niels Andersen, Blaksmark	2.2.2.½.
- 8.	—	Morten Pedersen	0.2.2.2¾.
- 9.	—	Chr. Christiansen Sand	0.3.1.2¾.
- 10.	—	Christen Hansen	0.2.1.2¼.
- 11.	Ejer	Jeppe Madsen	5.3.3.2¾.
- 12.	Fæster	N. Plauborg	0.0.2.1.

Frisvad

Nr. 1.	Fæster	Christen Jørgensens enke	2.1.3.1½.
- 2.	—	Thomas Nielsen	2.3.3.2¼.
- 3.	—	Chr. Jørgensen	2.2.3.½.
- 4.	—	Anders Christensen	2.6.0.¼
- 5.	—	Peder Hansen	0.0.2.3¾.
- 6.	—	Jens Nielsens enke (2 lodder)	0.1.0.¼.

Isbjerg mølle

Nr. 1.	Ejer	Niels Andersen	2.5.1.1¼.
- 2.	—	Hans Chr. Fidde	0.3.0.2¼.
- 3, 4, 5, 6 og 7 ubebyggede småparceller.			

Orten

Nr. 1.	Fæster	Varde bro Jes Christensen	4.3.0.½.
- 2.	—	Varde bro Hans Hansen Brink	4.7.3.2½.
- 3.	—	Nørholm Søren Friis	4.0.1.1½.
- 4.	—	Nørholm Niels Jensen	3.3.3.1¼.
- 5.	Ejer	Hans Christensen Rotbøl	5.1.0.2¼.
- 6.	—	Peder Brun	4.7.3.2½.
- 7.	—	Jens Jensen Post	3.5.3.1.

Gellerup

Nr. 1.	Ejer	Jens Chr. Steffensen	2.6.3.2¼.
- 2.	—	Christen Jessen	3.2.1.2.

- 3.	—	Laurids Nielsen Uhd	3.5.2.0.
- 4.	—	Hans Nielsen Harck	3.6.0.2¼.
- 5.	—	Christen Iversen	3.6.1.½.
- 6.	—	Kammerråd Tetens	2.7.2.1½.

TIDEN 1800—1860

Med den foregående oversigt over udskiftningen i de forskellige ejerlav må man ikke regne med at have hele udskiftningens historie. Udskiftningen og udflytningen var så stor en ændring i landsbyens liv og vaner, at det måtte tage årtier at gennemføre.

Man skelnede mellem 1. agerjord og heder, 2. engjord og 3. græsjord d. v. s. moser.

De foreliggende oplysninger gælder således agerjord og heder.

Der er reelle oplysninger om, at Mejls enge er udskiftet før 1790, og en enkelt sætning i udskiftningsforretningen for Gellerup fortæller, at disse enge er delte før den store udskiftning og udflytning 1796. Her nævnes udtrykkelig, at udskiftningen af mosen venter til senere, og i Mejls blev fællesmosen opmålt og udskiftet 1833. Den blev ved den nye matrikulering skyldsat under ét som nr. 22, men det er vel en historie for sig.

Ved udskiftningen beholdt gårdene deres tilskrevne hartkorn, og man møder flere gange udtrykket »som han kan strække«, d. v. s. som han kan tilkomme.

Næsten alle afgifter til fællesskabet: fattigvæsen, skolevæsen, vejvæsen m. m. blev fordelt efter hartkorn. Da den tidligere vurdering af jorden var fra 1688, følte man, at der efter landboreformerne var trang for en ny vurdering.

Denne vurdering blev foretaget i Varde landsogn o. 1820, men først i 1844 blev den indført som skatte-

grundlag for hele landet, og var det indtil ejendomsskyld indførtes 1903. Matriklen er gældende endnu.

Alle fik ny matrikelnummer. I Mejls, Orten og Lunderup, hvor der var både fæstere og selvejere, fik fæsterne de laveste numre. I Gellerup, hvor alle var selvejere, og i N. Frisvad, hvor alle var fæstere, blev der byttet om, så man begyndte fra modsat ende i byen.

Det kan ses, at man har brugt en anden målestok, og at vurderingen har været påkrævet. Vi kan tage som eksempel nr. 1 i Gellerup, Jens Chr. Steffensen. Han havde efter gl. takst 4 td. 1 skp. 1 fdk. 0 alb. og fik ved den ny vurdering 2.6.3.2¼.

Vurderingen blev foretaget meget omhyggeligt og med sagkyndig bistand.

For hvert herred eller sogn blev bilagt en samlende udtalelse. For Varde landsogn i Vester herred hedder det således:

»Det bemærkes, at der i Sognet drives almindeligvis den Industri at forbrænde sorte Gryder og Potter (Jydepotter kaldet), som føres dels til Holland, dels til Hamborg og Holsten, såvel som og forefindes over den største Del af Jylland. I samme Sogn findes nogle smaa Teglværker maaske til eget Brug, saasom de fleste Gaarde opføres af Grundmur af brændte Sten. Dog afhændes ogsaa nogle brændte Sten til Nabobyerne, saasom det er en ret god Slags Mursten, men Tagsten har ikke været brændt paa Egnen.«

For Gellerup by i Skads herred:

»Jordene er for største Delen skarp sandige med grusagtig Underlag. — De bruges i 4—5 Aar og hviler lige saa længe; første Brugsaar saaes Byg, derefter to Aar Rug, et Aar Boghvede og et Aar Rug. Til Byen er Overflødighed af Ildebrændsel af Mosetørv, Lyngtørv og Lyng. Desuden bruges at afskære de hvert Aar opskydende Skud af de Egepurler, som befindes sønder i

Hedelodderne, der hindrer at nogensinde stor Skov kan fremkomme.

Matrikels Numrene, Jordboniteringernes Numre og Takst er paa skrevet med sort Blæk, og Taxationsgrændserne er optrukne med rød Blæk. Hermed er Forretningerne for den Del af Varde Sogn, som henregnes til Skads Herred afsluttet og afsendt.«

For sognet i sin helhed ser ejendomsfordelingen således ud:

	1688		1844	
	Ejend.-	Hartk.	Ejend.-	Hartk.
Orten	4.	25,28 tdr.	7.	30,6 tdr.
Isbjerg	2.	4,3 »	2.	3,2 »
Blaksmark	2.	5,25 »	5.	8,8 »
N. Frisvad	2.	9,37 »	4.	10,0 »
S. Frisvad	1.	4,48 »	2.	4,4 »
Frisvad Mølle	1.	3,06 »	1.	3,8 »
Lunderup og Rosengård	3.	29,12 »	2.	28,75 »
Mejls	6.	28,06 »	15.	29,55 »
Gellerup	3.	22,69 »	7.	19,75 »

Når vi så ellers holder fast på ejendomsfordelingen ved udskiftningen og springer frem til 1861, der er det store bortsalgsår fra Nørholm, og spørger om, hvad der er sket i denne tid, så må vi vel sige, at der er sket meget lidt efter vor tids målestok. Allerede før den nye matrikulering var der en fæsteejendom ved grænsen mellem Frisvad og Mejls (den senere degnelod) og desuden to fæsteejendomme ved grænsen til Stundsig. De tre ejendomme kom med i matrikuleringen som nr. 13, 14 og 15, og der kan man finde dem endnu.

I Orten købte Mads Brink i 1848 nogle småparceller ved Isbjerg mølle, vel væsentlig hedejord. Han solgte

parcellerne i 1855 til Peder Chr. Hansen, der under beskedne kår oprettede en ejendom her.

I Gellerup brændte Jens Chr. Steffensens gård i 1836. Han flyttede den ud på marken og anlagde den med en sådan forudseenhed, at landevejen ca. 50 år senere førtes lige forbi gården. Der blev bevaret en lille ejendom på brandtomten, hvis jordtilliggende var tofterne til gården samt en kærlod.

Endvidere ejede Iver Christensen og hans søster gård nr. 5 i Gellerup. 1855 delte de gården i to dele. Iver Christensen overtog den nye gård som nr. 5 b, medens søsteren beholdt den gamle gård og blev gift med Niels Sørensen (Vibæk).

Endelig er der i 1850erne sket en udstykning fra nr. 8 i Mejls, jorden blev lagt til Sæbæk kro.

Man føler en vis skuffelse over den ringe fremgang og udvikling, idet man måtte vente, at udskiftningen kunne have frigjort bundne kræfter. Når dette ikke skete, har det vel flere grunde.

Udskiftningen var så vældig et brud med gamle vaner, at den nødvendigvis måtte give visse reaktioner og usikkerhed med de nye dyrkningsvilkår, og krigen med den økonomiske usikkerhed var også en hindring for fremskridt, så vi kommer et godt stykke hen i det nye årh., inden der kunne blive kræfter til væsentlige fremskridt, og så var der andre opgaver, der krævede sin løsning.

Befolkningstallet steg i dette tidsrum fra 319 til 355.

De fleste af gårdene blev ombyggede og grundmurede, og de har vel da stort set fået deres nuværende beliggenhed.

Murstenene til ombygningen blev tilvirkede til dels på stedet og brændt i hjemlige teglovne — ja, i Orten og Frisvad, hvor leret var særlig godt, udviklede denne industri sig sådan, at der blev mursten til salg. Her

havde man fælles tegllade og vel også til tider fælles teglbrænder, det sidste var måske ikke altid lige vellykket.

Der findes endnu nogle bygninger fra denne tid. Vi kan således nævne: Ejner Thomsen, Mejls 1821, Christen Thomsen, Mejls 1823, brødrene Larsen, Mejls 1820, Peder Thomsen, Mejls 1850. Endvidere i Orten Holger Termansens 1850 og antagelig Karl Pedersens fra ejendommens oprettelse 1857. Og i Gellerup Henning Pedersens 1850.

I det ydre har de gamle stuehuse bevaret deres præg, men i det indre er de jo nok forandret til ukendelighed. Det er muligt, der findes endnu flere bygninger fra denne tid. Med undtagelse af Holger Termansen i Orten og Ejner Thomsen i Mejls er de alle fra selvejergårde, men der var ikke nævneværdig forskel på selvejer og fæste, og fæsterne blev betragtet som lige med ejeren på alle områder. Da der blev opgaver i samfundets tjeneste: skolekommission, sogneforstanderskab m. m., var man lige stillet. Sognefogedhvervet var givet en fæster antagelig til o. 1830. Fæsterne behandlede deres ejendomme, som om de var ejere.

I en klage, som fæsterne under Nørholm sendte i anledning af en taksation af deres gårde som grundlag for overgang til selveje, hedder det bl. a.: »Paa Nørholm Gods er det bestandig gaaet saadan, at Børnene paa billige Vilkaar har faaet Gaardene i fæste efter deres Forældre, og vi er heri bleven saa trygge, at vi har behandlet vore Fæstegaarde som Selvejergaarde. Thi vi have anvendt ikke ubetydelige pengesummer, som vi ellers kunne have sammensparet, til at opføre gode og solide bygninger og til at opdyrke og kultivere vore jorder.«

De syv gårde i Orten havde hver et tilliggende af ca. 500 td. land. Gellerups seks gårde hver ca. 300 td. land.

Østergård i Frisvad og Blaksmark kro havde også hver nogle hundrede tdr. land, medens næppe de øvrige gårde i Mejls og Frisvad havde så stort et tilliggende areal. Dette havde dog ikke stor betydning i den daværende situation, da en væsentlig del af jorden henlå som hede, og jeg vil tro, at 40—60 tdr. land dyrket var det almindelige.

Driftsformen var ekstensiv og avlsredskaberne var dårlige. Med hjulploven, der krævede et forspand af mindst fire heste og betjening af 2—3 mand, havde man mulighed for at pløje ½ tdr. land daglig, og træharven gav heller ikke mulighed for at danne et godt såbed.

I denne tidsperiode indførte man svingploven, hvormed én mand med to heste kunne pløje én tdr. land daglig og udføre langt bedre arbejde end hjulploven.

Jeg vil tro, at svingploven indførtes i tiden o. 1850, måske før. Træharven (danskharven) blev ved samme tid udstyret med jerntænder, og endelig indførtes måske lidt senere den tunge dybtgående harve (svenskharven), der gav mulighed for en langt mere effektiv behandling af jorden. Dette var en omstilling af driftsmulighederne, som godt kan tåle sammenligning med vor tids overgang til traktordrift.

Og så skulle vejen jo egentlig være givet fri for en mere effektiv opdyrkning og kultivering af de store hedearealer. Men man havde vænnet sig til at betragte heden som en god ven.

Fra heden hentede man lyng og tørv til brændsel. Lyngen benyttedes som brændsel i bagerovnen, og hedetørv var ypperlig brændsel på det åbne fyrsted eller i bilæggerovnen, og desuden brugte man lyng som tækkemateriale enten som mellemlæg med langhalm eller, når det kneb, med lyng alene.

I mindre gode høstår brugte man også lyng som

kreaturfoder, og overalt i sognet var der et udstrakt fårehold, og de fik i det væsentlige deres føde ved løs drift på heden.

På sine steder var lyngen stærk blandet med græs, og det gav en velyndet græsning også for kvæg.

I Orten hede og mose fandtes så rigelig med græs, at man i udstrakt grad havde indtægt af at tage kvæg fra omliggende byer ind til græsning, ligesom man fra heden og mosen hjergede tørv og klyne både til hjemlig brug og til salg.

Hvis vi kunne kigge ind i husene, ville vi finde de åbne ildsteder, bilæggerovnene og alkovesengene også i de nybyggede gårde, medens de lerstampede gulve almindeligvis var erstattede med mursten eller delvis bræddegulve. I storstuen blev der på et tidligt tidspunkt lagt bræddegulv. Den væsentligste anvendelse var jo gildesal (dansegulv).

Når man vil prøve at danne et billede af sognet i denne periode, vil det i store træk blive således:

I Orten havde man de store heder og moser, der gav muligheder for gode indtægter, og her havde man tillige ler til teglværksindustri.

Produktion af mursten havde også sin betydning i S. Frisvad eller Lunderup, medens fremstilling af sorte potter var det vigtigste bierhverv i Mejls, Blakmark og Frisvad.

I Gellerup har man øjensynlig ikke haft sådanne muligheder, men der har de ret store enge været til hjælp til at klare de daglige fornødenheder.

Grundlaget for det hele var landbruget, der var anlagt på at være selvforsynende næsten med alt. Det gælder mad, klæder og brændsel, og det gælder i udstrakt grad håndværksarbejde — ja, man siger jo, at der kun var tre livsfornødenheder, man måtte købe: salt, tjære og træsko.

Det er ikke sådan, at 1860 var et vendepunkt i sognets udvikling. Det bærende princip var endnu selvforsyning og det holdt omtrent århundredet ud, men de nye bygninger og bedre avlsredskaber var dog varsler om, at noget nyt var i gære. Men der var endnu nogle gamle fordomme, som måtte ryddes af vejen.

Mergelens nytte var egentlig velkendt, men man havde sådanne slagord som: »Mergel giver en rig far, men en fattig søn«, og endvidere »mergel er som pisken, men møget er som havren til hesten.« Det vil sige, at indtil man havde virkelig kendskab til merglens virkninger, var man forsigtig med dens anvendelse. Man var bange for udpine jorden.

Ved hjælp af de forbedrede avlsredskaber havde man opdyrket hist og her, og det førte til adskillige ejendomsdannelser.

Det virksomste middel til fremskridt og udvikling var vel nok, da man ved kornsalgets sammenbrud lærte at omsætte avlen i dyriske produkter. Med denne omlægning viste det sig, at Vestjylland havde langt bedre muligheder for at være med i udviklingen.

Vi vil nu se, hvordan det former sig her i Varde landsogn.

Folketallet, der i 1860 var 355, steg til 466 i 1901.

Allerede i 1860-erne var der nogle udskiftninger. Det var fortrinsvis sønner eller svigersønner, der fik overladt hedeparceller fra fædrenegårdene og byggede nye ejendomme. Det var ved små midler, og det var under beskedne former, det skete. Murstenene blev fremstillet på stedet, og byggearbejdet var i vid udstrækning selvbyggerarbejde. Kravene var små både for ydre og indre komfort.

I Orten begyndte Thomas Pedersen og Christen Christensen Haltrup, begge Frisvad, og begge svigersønner af Mads Hansen Brink nr. 2 hver på en udlod fra svigerfaderens gård. De byggede som begyndelse nogle få fag hus, og så indrettede de sig ret enkel med bolig til sig selv og deres besætning, og så kultiverede de af heden stykke for stykke, så det efterhånden blev til gårde. I flere år fik de hjælp til driftskapital og udvidelsesmuligheder ved salg af tørv og lyng i Varde.

Thomas Pedersen begyndte måske allerede i 1857 og Christen Christensen i 1863.

I 1867 byggede Mads Brinks søn, Niels Peder Brink, en ejendom til den modsatte side af bymarken mod Isbjerg mølle. Det var tre nye ejendomme fra samme gård i et tiår. Den gamle gård blev overtaget af en anden søn, Hans Peder Brink, og omkring århundredskiftet kunne han igen skille en gård fra til svigersønnen, Ingvard Kristensen, medens den gamle gård blev overdraget svigersønnen, Søren Jessen. Han solgte sin gård omkring 1920, og den gik da ud af slægtens eje. Den ejes nu fra 1928 af Chr. Pallesen.

De udskiftede gårde er endnu delvis i slægtens eje og er yderligere udskiftede.

I 1867 blev udskiftet en ny ejendom fra Jeppe Jessens gård nr. 5, idet hans søn Jes Jessen byggede en ejendom på marken »Kirkebjerg«, og det gav også ejendommen sit navn. Denne ejendom blev 1901 overtaget efter svigerfaderen af Hans Chr. Pedersen og i 1947 af Jes Jessens dattersøn Jes Jessen Christensen.

Den gamle gård blev o. 1860 overtaget af Hans Chr. Jessen. Efter dennes død 1892 byggede hans enke en ny gård mod vest i bymarken, og denne ejendom ejes nu af Hans Chr. Jessens sønnesøn, Villads Jessen. Den gamle gård blev overtaget af Jeppe Jessen og derefter i 1923 af Hans Chr. Jessen. Det er vel dermed den mest

afgjorte generationsskifte i sognet fra far til søn i 125 år, og på spindesiden kan slægtsforbindelsen yderligere føres tilbage.

Endvidere kan vi fra Orten nævne nr. 1.

Gården gik, så vidt man kan spore, over på fremmede hænder o. 1875, og den havde skiftende ejere i en årrække. Niels Gregersen ejede den i en årrække ved århundredskiftet. Senere af Hans Chr. Brink fra 1912 og af Aksel Andersen fra 1933. I 1880-erne blev udstykket en temmelig stor hedelod. Den ejedes i en årrække af Morten Hansen. 1902 blev den købt af Thomas Thomsen og ejes nu fra 1940 af dennes søn, Christen Thomsen. Både den gamle og den nyere gård er nu yderligere udskiftede.

I Gellerup fik sønnerne fra nr. 2 og 3 hver en hedelod yderst mod syd, og de byggede hver sin ejendom 1868. Christen Vad på nr. 2 og Anton Uhd på nr. 3.

De to nybyggere blev ikke gamle på stedet, idet Chr. Vad døde allerede 1874, men ved hans enkes giftermål med Thue Jensen holdtes slægtsforbindelsen til 1907. Derefter blev den solgt til Jens (Bøje) Christensen, som i 1936 overdrog den til svigersønnen Thomas Kristensen, og han solgte den til Hans Ølgård Blok 1941.

Den gamle gård blev her overtaget af Ole Christensen Jessen 1870 efter stedfaderen Niels Christensen Vad, og kom herved over i den gamle slægtsrække. I årene 1901—04 blev den delt mellem tre sønner. Hovedparcellen blev overført til en ny gård mod vest i marken og overtaget af Thomas Jessen, og den føres fra 1946 videre af Søren Jessen. En anden ejendom, tildels en hedelod mod syd, blev overtaget af Niels Jessen. Denne ejendom blev 1936 overtaget af Ole Jessen. Han solgte den i 1944 til Rasmus Hansen. Fra 1959 ejes den af Ejnar Hansen.

Resterne af den gamle gård blev overtaget af Christen Vad Jessen. 1930—40 ejedes den af Ole K. Jessen og fra 1957 af Henning Pedersen.

Ejeren af hedeejendommen fra nr. 3, Anton Uhd, døde også i en forholdsvis ung alder, men den bevaredes i slægtens eje til hen mod århundredskiftet, sidst ved Niels Uhd. Derefter havde den skiftende ejere i nogle år, indtil den blev overtaget af Frederik Jørgensen 1905 og af dennes svigersøn Anders P. Mathiesen 1935.

Fra nr. 3 i Gellerup blev yderligere udskiftet en ejendom yderst i markskiftet til sønnen Christen Uhd. Efter en kort årrække blev den solgt til Dines Foersom Jensen, til Jens Sørensen o. 1890 og dennes søn, Søren Sørensen, 1910.

Den gamle gård blev her overtaget af Hans Peder Uhd o. 1870, men efter dennes brattе død 1894 blev den solgt og udskiftet på flere måder. Hovedparcellen kom til ovennævnte ejendom. Denne ejendom blev købt i 1920 af Anton Jochumsen og er endnu i hans enkes besiddelse. Resterne af den gamle gård har haft mange ejere, og fra 1950 gled den ud som landbrugsejendom. Fra 1942 ejes den af Chr. Jørgensen.

Fra nr. 4 i Gellerup blev i dette tidsrum udskiftet to ejendomme. Den første byggedes o. 1860 ved åskrænten i den vestre ende af marken — altså ingen hedeejendom. Benned Harch står som den første ejer, men ved hans overtagelse af fødegården blev den nye ejendom solgt til Hans Thuesen og derefter til Enevold Jensen, som overdrog den til svigersønnen, Jens Chr. Iversen, o. 1890. Denne solgte den 1898, og den havde i en årrække skiftende ejere, indtil Hans Hansen købte den 1924.

Endvidere blev oprettet en ny ejendom på den nord-

ligste ende af hedelodden og med bygninger ved den daværende landevej.

Den første ejer var Søren P. Hansen fra o. 1870. Senere blev den overdraget til Jens Jakobsen, der var møllebygger. 1887 solgte han ejendommen til svogeren Niels Nielsen. Denne overdrog den til sønnen Mettinus Nielsen, som efter brand i 1928 flyttede den til den nuværende landevej. Den gamle gård blev overtaget af Benned Harch 1862, derefter svigersønnen Niels Schmidt Andersen fra 1905—23. John Bank til 1956 og derefter Theodor Pedersen.

På Gellerupholm hede blev startet en ejendom i 1860-erne. Her begyndte man ved mosen og gik mod syd i hedelodden. Hans Nielsen Harch står som den første ejer, men den blev ret hurtig overtaget af svigersønnen Peder Henriksen Christensen. O. 1890 blev den solgt til Hans Pedersen (Bjerg), som i 1910 solgte den til Jens Laurids Jensen, og dennes enke overdrog den i 1943 til sønnen Hans Jensen. I sin oprindelse og anlæg var denne ejendom en mindre bedrift, men ved indkøb af jord er den udvidet betydelig.

Og så kommer den mest interessante udstykning i Gellerup.

Thomas Kristiansen, der omkring 1860 havde overtaget fødegården nr. 1, solgte denne til en søn fra Gellerupholm, prokurator Schmidt, og samtidig magelagde han sin hedelod med Gellerupholm.

Gellerupholm fik den sydligste del af begge lodder, medens Thomas Kristiansen fik Gellerupholms hedelod i fortsættelse mod nord, så den stødte sammen med ovennævnte ejendom fra Gellerupholm.

Her byggede Thomas Kristiansen en ny gård, men da køberen af hovedparcellen ikke kunne klare sine forpligtelser, måtte Thomas Kristiansen igen overtage den gamle gård, medens hans ældste søn, Niels Lin-

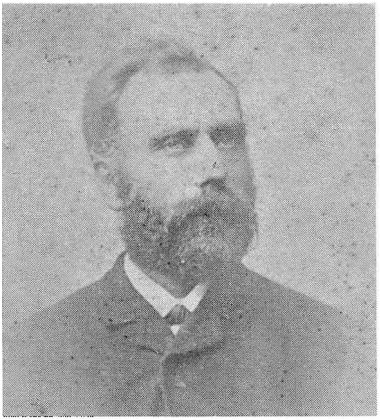

K. Th. Eriksen
Lærer i Mejls 1871 – 1913



N. Raun Pedersen
Lærer i Orten 1918 – 1962

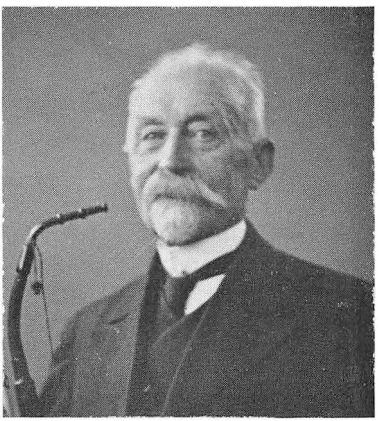

Jes Schmidt, Mejls
Sognerådsformand 1892 – 1900



Ingvar Kristensen, Orten
Sognefoged 1922 – 1956



Thomas Thomsen, Orten
Sognerådsformand 1925 – 1950



Hans Chr. Jessen, Orten
Sognerådsformand 1950 – 1962

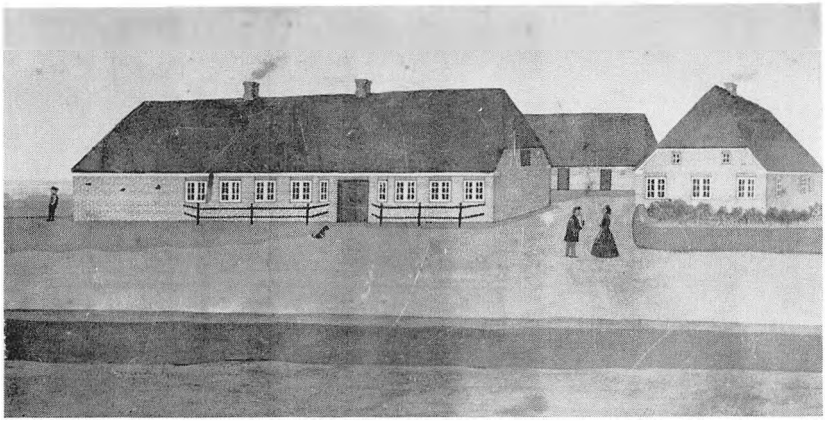

2A, Gellerup, opført 1850 af Niels Chr. Vad (side 78)
Pennetegning 1877



2A, Frisvad, opført 1840 af Peder Thomsen (side 89)
Fotograferet 1923

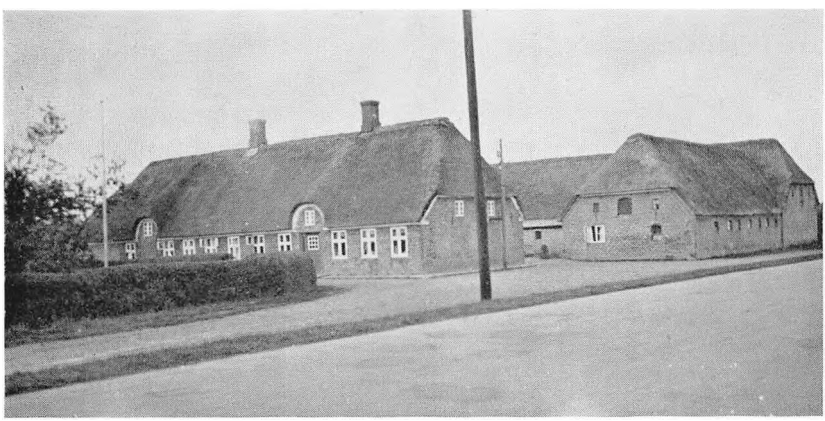

7A, Mejls, opført 1855 af Mads Nielsen (side 88)

ding Kristiansen overtog den nye gård og drev den til 1918, da den blev overtaget af Jens Thomsen og videreføres fra 1956 af sønnen, Gunnar Thomsen.

1895 solgte Thomas Kristiansen atter den gamle gård og byggede en ny ejendom på heden. Denne ejendom overdrog han efter et par års forløb til sønnen, Jens Kr. Kristiansen. Denne og senere hans enke drev den, indtil den i 1935 blev solgt til Jens Pedersen og atter i 1947 til Jens Just Lauridsen.

Thomas Kristiansen byggede atter en ny ejendom. Denne gang ved landevejen i Gellerup, vel nærmest som en aftægtsejendom. Her boede Thomas Kristiansen til sin død 1910.

Fra 1923 ejes denne ejendom af Sigurd Jakobsen.

Den gamle gård, der var blevet fornyet efter brand, blev købt af Jørgen Folmann Larsen, der bortbyttede den med Karl Kristiansen 1898. Karl Kristiansen, der samtidig var lærer i Gellerup skole, solgte den efter 10 års forløb. Siden 1924 har den været ejet og beboet af Henrik Bakkesen.

Endelig endnu i samme tidsrum to nye ejendomme. Deres oprindelse er uklare, og de var ikke med i bybilledet.

Fra Gellerupholm udskiftedes en lille hedelod. Herman C. Madsen var ejer 1888—1938, derefter en svigersøn et par år og senere skiftende ejere.

Endvidere en ejendom yderst på heden fra nr. 5b. Også den var en mindre ejendom, hvis skiftende ejere i regelen måtte supplere deres indkomst på anden måde. 1923 købte Jens Kr. Kristensen ejendommen. Ved tilkøb af hedejord og med opførelse af nye bygninger ved landevejen til Varde, blev det en gård og kom helt frem i bybilledet. Han solgte i 1943 gården til Åge Sørensen og denne igen til Chr. Th. Pedersen 1946.

De nævnte udskiftninger i Orten og Gellerup er alle fra selvejergårde, men man mærker også ret hurtig bortsalget af fæstegodset fra Nørholm 1861, idet der ret hurtigt bliver foretaget udskiftninger af tidligere fæstegårde.

Vi tager således Østergård i Frisvad.

1865 blev oprettet en ny ejendom nr. 4b. Den var ikke så langt fra gården og sandsynligvis ingen udpræget hedelod. Den første ejer var Mads Madsen. Han overdrog den i 1906 til svigersønnen Christen Søndergård Nielsen og denne igen til sønnen Jens Søndergård Nielsen 1949.

Den næste udstykning nr. 4c mod vest var en udpræget hedelod. Den første ejer var sandsynligvis Morten Nielsen (Knippel) fra o. 1870. Den blev overdraget til hans søn Thomas Nielsen 1894 og ved dennes død 1936 solgt til Niels Madsen. Efter brand 1943 blev gården flyttet hen til landevejen og ejes nu af Mads Nørregård.

Endvidere blev der fra Østergård udstykket to nye ejendomme syd for gården. Nr. 4d ejedes af Søren Nielsen til 1895. Derefter af hans søn Niels Sørensen til 1948. Dens nuværende ejer er Jakob Christiansen.

Og endelig nr. 4f, der eventuelt er en aflægger af foregående. Jens P. Sørensen var ejer i mange år o. århundredskiftet til 1916. Derefter hans søn, Karl Sørensen, og fra 1934 er Harry Stagelund ejer af gården.

Det er dermed fire nye ejendomme fra samme gård i forholdsvis kort åremål. Her synes det ikke at have været familieudskiftning, da gården 1858 blev overtaget i fæste af Georg Simon Kruse fra Frederiksstad og overgået til selveje 1862. 1899 blev gården overtaget af svigersønnen Thomas Lorentsen og videreføres fra 1934 af dennes søn Åge Lorentsen.

Fra nr. 1 i Frisvad blev udskiftet en hedelod mod sydøst. Den første ejer synes at have været Niels Thomsen (Stokholm), og derefter dennes søn Thomas Nielsen til 1921. Derefter har den i 30 år haft skiftende ejere. Nuværende ejer fra 1951 er August Sørensen.

Da ejeren af nr. 1a, P. Henriksen, 1894 overdrog gården til sønnen Henrik Henriksen, byggede de en ny ejendom på en udmark. Denne afhændede de ved århundredskiftet til svigersønnen, Hans P. Pedersen, og han solgte den 1922 til Karl Hyldahl.

Henrik Henriksen bortbyttede nr. 1a med Marinus Jessen i Orten. Fra 1919 ejedes den af Knud Knudsen og fra 1946 af dennes svigersøn Ejnar Hansen. Fra nr. 4 blev i dette tidsrum udskiftet en ejendom nr. 4b. Det var en hedelod, og den synes at have skiftet ejer nogle gange indtil den i 1889 blev købt af Peder J. Pedersen fra Lunderup teglværk. Han solgte den i 1926 til Niels Jakobsen, og denne solgte den igen til Viggo Jørgensen 1942. I en længere årrække omkring århundredskiftet var Chr. P. Nielsen ejer af nr. 4a til 1917, derefter Hans P. Graversen 1917—32 og derefter Villiam Thuesen.

Som allerede antydet lå grænserne ret faste mellem gårdene under fæsteforholdet, men der findes dog fra Mejls udflyttere en undtagelse, idet Chr. Christensen 1848 får halvdelen af nr. 3 i fæste, medens det øvrige kommer til nr. 2.

Man kan også på andre områder her fra Mejls mærke, at grænserne ikke mere var så fastlagte, og der var muligheder for nydannelser af ejendomme.

Det gælder således nr. 4, 5 og 6.

Kort efter overgangen til selveje blev der fra nr. 4 udskiftet en mindre ejendom i den sydlige ende af marken ned mod engen. Dens oprindelse er ikke helt

klarlagt, men omkring 1870 blev den købt af Christen Thomsen. Han drev tillige bygningshåndværk. 1910 overdrog Chr. Thomsen ejendommen til sønnen Karl Thomsen, og 1924 solgte denne til fætteren Karl Thomsen, som i 1957 overdrog den til sønnen.

Gård nr. 4, der var sognefogedgård indtil 1845, skiftede fra 1847 mod sædvane fæster og ejer flere gange, indtil Elias Thomsen købte den 1880 og ejede den til 1914, hvorefter den efter kort tids forløb blev opdelt i flere ejendomme.

Og så, antagelig i 1860-erne, blev udskiftet en ejendom fra nr. 5. Det var en hedeejendom i den nordlige udlod. Den første ejer var antagelig Ole Jensen, og derefter sønnen Jens Olsen og dennes svigersøn Magnus Pedersen. 1916 købte Christen L. Sørensen ejendommen og tilkøbte yderligere jord fra Thorstrup sogn. 1947 blev gården overdraget til sønnen Karl. Den gamle gård var her i slægtens eje. Jens Clausen 1807—47. Jens Chr. Jensen 1847—87. Dette år blev den købt af Niels Andersen Thomsen og overdraget til sønnen Ejner Thomsen 1930.

Fra nr. 6 blev udskiftet en ejendom 1870. 1877 blev den købt af Peder Pallesen, og han overdrog den til Simon Pallesen. Ved indkøb af jord blev ejendommen betydelig forøget. Gården blev 1945 overdraget til Karl Pallesen i forpagtning, 1952 som ejendom.

Udskiftningen af de tre ovennævnte gårde i Mejls synes ikke at have været familieudskiftninger.

Nr. 1 var den største af gårdene i Mejls, og den lå ret uberørt fra fortiden, indtil der blev oprettet en ejendom mod øst i hedelodden 1895 til den ældste søn Rasmus Bondesen Rasmussen. 1927 blev denne ejendom overtaget af Karl Rasmussen, medens Niels Rasmussen fik en aflægger derfra. Karl Rasmussen har afhændet sin gård til sønnen Frede i 1957.

Den første selvejer af nr. 1a var Rasmus Bondesen, han havde fået den i fæste 1835. O. 1870 overdrog han den til Niels Rasmussen og denne igen til Jeppe Rasmussen, som atter solgte den til Jørgen Hermansen 1917. Fra 1953 ejes den af brødrene Rejmer og Tage Hermansen.

Fra de tre gamle gårde i Mejls blev der også foretaget udskiftninger i denne periode.

Fra nr. 8 var der allerede i 1850-erne som nævnt udskiftet den nuværende Sækbæk kro, og nu blev yderligere oprettet en ny ejendom på udmarken mod nordvest, antagelig i 1870-erne. Den skiftede ejer nogle gange, Herman Tøstesen er vel den, der har ejet den længst til 1921, derefter Hans Chr. Lauridsen til 1935 og Hans P. Henningsen til 1941 og ejes nu af Chr. Andersen. Her skiftede den gamle gård også ejer nogle gange, indtil den ved giftermål blev overtaget af Jes Schmidt o. 1880. Jes Schmidt solgte den 1924 til Karl Thomsen, og den videreføres efter 1936 af dennes enke Methea Thomsen.

Nr. 9 var ubeskåret til 1891, da sønnen Jens Chr. Larsen startede en ny ejendom på den vestlige udmark. Jens Chr. Larsen overdrog ejendommen til Chr. Larsen 1929 og denne solgte den i 1949 til Benned Knudsen.

Hovedparcellen har i alt fald i fire generationer været i slægtens eje, Lars Jensen til 1857, Chr. Larsen til 1891, Peder Chr. Larsen til 1934 og derefter brødrene Emil og Chr. Larsen.

Fra nr. 10 var der udskiftet en ny ejendom i den vestlige udmark. Mejeribestyrer Søren Rask Nielsen var ejer o. 1890. Senere kan nævnes H. F. Lorentsen og Chr. Rasmussen fra 1904 og Arne Juulsgård fra 1938. Gården brændte 1935 og blev nyopført ved landevejen.

Gård nr. 10a er en udpræget slægtsgård gennem flere generationer. Niels Christensen, Thomas Nielsen, Niels Thomsen. Denne solgte gården i 1901 til søstersønnen Thomas N. Thomsen, og den videreføres fra 1932 af dennes søn Peder Thomsen.

Endelig skal vi nævne Blaksmark kro. Den var med sine 5 td. hartkorn en af sognets største gårde, og den holdtes samlet indtil 1904. Der blev da bygget en gård, og arealet blev vel omtrent delt lige mellem de to gårde. Thomas Larsen var ejer af den nye gård til 1916. Ulrik Clausen til 1928 og derefter Carl Antonius. Gården lå oprindelig ved den gamle landevej og fik krobevilling 1837. Hans Simon Pedersen (Pallesen) overtog gården 1848 og flyttede den over til den nye landevej 1851. 1891 blev gården og kroen overtaget af svigersønnen Lars T. Larsen og i 1925 af dennes svigersøn Niels Frandsen, den videreføres fra 1957 af dennes søn Alf Frandsen. Krobevillingen er foreløbig efter ejerens ønske inddraget.

EFTER 1910

Det bliver måske vanskeligt at give et billede af de sidste 50 års udvikling i sognet, da det jo bliver et nærbillede.

Tiden omkring århundredskiftet var præget af landbrugskrisen og omlægningen af kornavl til dyrisk produktion, og man var forsigtig med udnyttelsen af mekaniske hjælpemidler, så vi skal et godt stykke frem i århundredet, inden man går ind i den udvikling, som præger tiden: produktionsforøgelse og mekanisering — ja, det er jo først efter anden verdenskrig, at den ret har taget fart.

Blandt hedeselskabets mange opgaver var også den at finde mergel. Det viste sig, at der var brugelig mer-

gel flere steder i sognet, men det var strengt arbejde at skaffe den frem ved håndkraft, og det var derfor et stort skridt fremad, da man fandt frem til mekaniske hjælpemidler både til at skaffe den op af lejerne og til at formidle transporten til forbrugerne.

1905 blev foreningen »Vestjyllands Mergelforsyning« stiftet. Den havde mergellejer ved Ringkøbing og Ribe og måske flere steder, og den førte mergelen pr. bane til forbrugerne. Denne forening fik her i sognet særlig betydning for Gellerup.

1908 blev mergellejet i Blaksmark åbnet. Derfra førtes mergelen med spor til de vestlige sogne, og det blev vel den, der gav stødet til den store udvikling i Orten i dette århundrede. I de sidste årtier er mergelen med bil ført ud til forbrugerne.

Ved en oversigt over udviklingen og ejendomsdannelsen 1910—60 viser det sig, at man for Mejls nr. 1 i det væsentlige kan henvise til redegørelsen i det foregående afsnit.

Fra Mejls nr. 2 er der ingen udskiftninger. Den var fæstejendom til 1861. 1856 blev fæstet overdraget fra Søren Nielsen til svogeren Mads Chr. Sand, Blaksmark, og ejer er fra 1947 Christen Sand. Mejls nr. 3 blev 1895 overtaget af Thomas S. Thomsen. 1931 af dennes svigersøn Frans Nielsen, som overdrog den til sønnen Gunnar Nielsen 1957. De to gårde nr. 2 og nr. 3 blev ved udskiftningen flyttet ud på marken. 1928 udstykked Thomas S. Thomsen en ejendom til sønnen Jens Thomsen.

Mejls nr. 4 blev nedlagt o. 1914. Hovedparcellen tilhører Andreas Kruse. Foruden den gamle udstykning tilhørende Karl Thomsens søn, Georg Thomsen, er der oprettet ejendomme, som tilhører Chr. A. Pedersen og Jens S. Andersen, og endvidere er der ubebyggede parceller, der er indkøbt til naboejendommene.

For nr. 5's vedkommende kan henvises til foregående afsnit.

Nr. 6a var antagelig delvis på spindesiden en gammel slægtsgård, indtil den 1932 af Jens Brink blev solgt til Jens Hansen.

Fra nr. 6b, Simon Pallesens gård, blev 1951 udskiftet en ny ejendom til svigersønnen Peder Ebbesen Pedersen. En væsentlig del af denne ejendoms areal er fra gård nr. 4.

Gård nr. 7 har sin egen historie. Ved udskiftningen var det en fæstegård, der ejedes af Niels Hansen, S. Bork. Den blev ved århundredskiftet købt af fæsteren Bertel Pedersen og er derefter gået i arv fra far til søn Niels Bertelsen o. 1820 — Mads Nielsen o. 1850 — Niels Madsen o. 1880 og Mads Nielsen Madsen fra 1917.

Ved tilkøb af jord er gårdens areal bleven betydelig forøget. Bygningerne er opført 1855 og er bevaret i gammel stil.

For nr. 8's vedkommende kan henvises til foregående. Dog er der yderligere i 1938 udskiftet en ejendom i den nordligere udmark til sønnen Hans Thomsen.

For nr. 9 og 10's vedkommende kan henvises til det foregående. Der er dog fra nr. 10c udstykket en ejendom o. 1930 til Hans Rasmussen.

Fra nr. 11 er der ingen udstykninger. Den var antagelig i slægtens eje gennem flere generationer, indtil den 1928 blev købt af Chr. Thomsen.

Nr. 12 var oprindelig en mindre fæstejendom. 1833 blev fæstet overdraget fra faderen Anders Christensen til sønnen Christen Hansen, og kort tid efter blev denne antaget som lærer i skolen på den modsatte side af vejen og virkede som sådan til sin død 1867. 1861 blev ejendommen overtaget til selveje og overdraget til sønnen Anders Christensen, som bortbyttede den 1886 med Niels J. Skjerning, der tillige drev smedehånd-

værk. 1893 blev ejendommen overtaget af Jens Skjerning Leth, og han udvidede bedriften ved opdyrkning og kultivering samt tilkøb af jord, så det blev en gård i lighed med de øvrige i byen. 1951 blev gården overtaget af sønnen Georg Sk. Leth. På en parcel, der var tilkøbt fra nr. 1 blev 1937 opført en ejendom til sønnen Kaj Sk. Leth, og efter hans død i 1941 videreføres ejendommen af Th. Hennebjerg.

Før udskiftningen var der et par gadehuse ved grænsen mellem Mejls og Frisvad. De var ved matrikuleringen blevet til én ejendom nr. 13. Ejendommen skiftede fæster og ejer nogle gange indtil den 1882 blev købt af kommunen til degnelod og degnebolig. Lærer Eriksen købte ejendommen ved sin afgang fra embedet. En del af jorden blev igen købt af kommunen til sportsplads o. 1942. Ejendommen ejes fra 1943 af Anton Rendbo.

Ejendommene nr. 14 og 15 i sognets nordlige udkant er antagelig fra begyndelsen af 1800-tallet. De var oprindelig mindre hedeejendomme, men er kendelig udvidede ved opdyrkning af hede og tilkøb af jord. De har i de første hundrede år skiftet fæster og ejer nogle gange. Ejer af nr. 14 er fra 1914 Peder Lund Jensen, og ejer af nr. 15 er fra 1933 Magnus Lund Jensen.

I Frisvad nord for bækken er der i herværende periode sket et par udskiftninger i udmarken mod Thostrup. De ejendomme ejes af Anton Kristiansen og Chr. Jørgensen, og deres skel holder sig næppe til de gamle matrikelskel.

For nr. 1 og 4's vedkommende kan henvises til foregående afsnit. Nr. 2 og 3 er udprægede slægtsgårde, antagelig helt tilbage til fællesskabets tid.

Nr. 2 blev 1861 købt til selveje af Peder Thomsen, men gik efter få års forløb over spindesiden til (Hans Sørensen) Søren Sørensen, og atter ved århundredskiftet til svigersønnen Herman Hansen og til dennes søn

Hans Gerluf Hansen 1925, hvorefter den atter på spindesiden er overtaget af svigersønnen Chr. Nielsen 1958.

Nr. 3 har gennem flere generationer gået i fæste og selveje fra far til søn og ejes fra 1942 af Børge Haltrup.

Som det fremgår af matrikelsfortegnelsen af 1844 er hele området syd for Løgelbæk regnet for et ejerlav og matrikuleret under Lunderup. Det gælder strækningen fra Lunderup over Rosengård og Sdr. Frisvad til Blaksmark og Lunderup langhede.

På daværende tidspunkt var det væsentlig hedearealer og med undtagelse af Blaksmark kro fæstegods under stamhuset Nørholm, Lunderup og Agerkrog. Vi vil nu prøve at danne os et billede af, hvordan det ser ud i dag.

I henhold til loven om bortsalg af lens- og stamhuse oktober 1919 blev stamhuset ophævet 1923, og syv nye ejendomme blev oprettet på jordrentevilkår. Disse nye ejendomme, der på nær en enkelt undtagelse har skiftet ejer, indehaves i 1960 af Theodor Severinsen, der var med ved starten i 1923, samt af Kr. Venzelsen, Arne Kristensen, Ebbe Kristensen, Niels Madsen, Jacob Sørensen og Bertel Pedersen.

Foruden de syv nævnte ejendomme samt Armvang er der inden for Lunderups område endnu nogle ejendomme, hvis oprindelse jeg ikke har kunnet efterspore. De findes ikke som et særligt matrikelsnummer, og deres tilhørsforhold til Lunderup har vel været anderledes. Det gælder f. eks. Lunderup teglværk. Det blev drevet som teglværk vel under ret primitive former til hen imod århundredskiftet. Derefter er det drevet som landbrugsejendom under skiftende forhold og med skiftende ejere. Fra 1942 ejes gården af Gustav Sandal.

O. 1850 møder man sideordnet med Lunderup teglade i fattigprotokol, i valgliste og enkelte andre steder

en mindre ejendom, Kirkebjerg (ikke at forveksle med Kirkebjerg i Orten).

Jeg formoder, at det er den gård, som fra 1923 har været i Andreas Larsens eje. Gården består af flere parceller under Lunderup. Den førte en ret beskeden tilværelse (pottemageri?), men er nu gennem kultivering udvidet, så den har kunnet deles, så der er blevet en ejendom til sønnen Svend Åge Larsen.

Endvidere er der en ejendom vel af nyere oprindelse, som har tilknytning til Lunderup eller Armvang. For 35 år siden ejedes den af Frederik Pedersen, senere af Knud Aggerbo og nu af Kristian Ringgård.

Og endelig findes der to ejendomme yderst ude på Lunderup langhede. — Heden blev under Lunderup ved udskiftningen. Jeg antager, at mergellejet i Blaksmark har givet gode muligheder for opdyrkning. De to ejendomme ejes af Jørgen Krogsgård Hansen og Viggo Jensen.

For Frisvads sydlige del kan henvises til foregående afsnit. Der er dog fra nr. 4, Østergård, sket en yderligere udstykning i 1934, idet den ydre hedelod blev overtaget af Victor Lorentsen.

Nr. 6 var oprindelig en mindre ejendom med ca. 4 skp. hartkorn. Ejeren af denne ejendom i 1860-erne, N. S. Jørgensen, var tillige smed. Ejendommen er ved tilkøb af jord og ved kultivering blevet til en gård. Dens ejer var i ca. 40 år fra 1918 Jens Pedersen. Derefter fra 1958 Alfred Nielsen.

I Blaksmark var der oprindelig to gårde og tre mindre ejendomme. Det er ikke let at holde fast på de gamle matrikelsnumre, og da der jævnligt har været ejerskifter, er slægtstraditionerne næsten udviskede.

Udskiftningen og ejerforholdet af Blaksmark kro er omtalt i foregående afsnit. For tiden er der seks ejendomme, hvoraf vel de tre kan betegnes som gårde. Der

er altså ved kultivering og magelæg fremkommet to nye ejendomme.

Ejer af nr. 7a er William M. Thomsen. Gården blev o. 1890 købt af Hans Kr. Thomsen. Han solgte den til sønnen Martin Kr. Thomsen o. 1930, og denne solgte den 1960 til sønnen William.

Ejer af nr. 8a er Peder Lauridsen, og ejer af nr. 8b var indtil 1960 Hans P. Sørensen. Her er sket en deling af nr. 8a antagelig o. 1890.

Ejer af nr. 9b er Kr. Kruse. Gården er ved sammenlægning af flere parceller og ved kultivering blevet én af sognets største gårde.

Ejer af nr. 10a er Bertram Sørensen.

Endelig er der en forholdsvis ny ejendom (1939). Dens ejer var 1939—61 Ejnar Børgesen Lauridsen. Den består af flere sammenliggende parceller, der som hedearealer blev købt af Mads Sand, Mejls, og på hans foranledning blev de kultiverede og kom til at danne grundlaget for nuværende statsejendom.

I Gellerup skete det store træk med udstykning og udflytning i det foregående tidsrum.

Fra nr. 1 og 2 skete ingen væsentlige ændringer. Dog skal det måske nævnes, at der i 1945 blev oprettet et gartneri yderst mod vest fra nr. 1, solgt af Sigurd Jacobsen.

Fra nr. 3b blev i 1931 udstykket en ejendom til sønnen Peder Arthur Jørgensen.

Fra nr. 4 blev i 1913 solgt hele den søndre hedelod, hvoraf en del var under plov og her oprettede Hans Henrik Andersen en ejendom, som han i 1948 solgte til sønnen Sigfred. Og i 1934 overtog svigersønnen Mejner Pedersen den nordre del af mark og hede, hvor han oprettede en statsejendom og ligeledes overtog sønnen Hans Tobøl Andersen den sydligste udmark 1942 og begyndte her med en ny ejendom.

Gellerupholm var oprindelig en almindelig bondegård, der ved udskiftningen 1798 flyttede til den nuværende beliggenhed. 1820 brændte gården, men allerede 1816 havde herredsfoged C. A. Tetens bygget den statelige bygning ved Varde å. Herredsfoged Tetens havde fået tingstedet flyttet fra »Lille Endrup« til Varde. Efter gårdens brand købte herredsfogeden den og opførte nye avlsbygninger, og efter den tid skilte Gellerupholm sig ud fra det alm. bysamfund i ca. et århundrede. Tetens gjorde sig bekendt ved dyrkning af køkkenurter, og en tid var der også lervareproduktion ved Gellerupholm. Men for øvrigt forløftede Tetens sig nok på opgaverne med Gellerupholm. Han måtte søge om kongens økonomiske bistand, idet han kunne henvise til sit arbejde med sandflugtens bekæmpelse som byfoged i Skagen 1794—1802. Han modtog 800 rigsdaler sedler 1824. Tetens tog sin afsked 1829 og solgte Gellerupholm til sin efterfølger, kancelliråd J. C. Bruun. Denne flyttede dog efter få års forløb til Varde, og han solgte gården til sin fuldmægtig, sandflugtskommissær N. H. Nees. Nees solgte gården o. 1852 til by- og herredsskriver Schmidt, og dennes enke solgte den til daværende forpagter på Armvang Thøger Teilman 1890. Efter stuehusets brand på Armvang 1892 flyttede Teilmann til Gellerupholm og boede der til 1912, da han flyttede til Varde. I Teilmanns tid havde Gellerupholm sin sidste glansperiode.

Teilmann (Endrupholmlinien) var kirkeejer og tiendeejer. Han havde bevaret navnet og nogle af traditionerne fra Endrupholm, så forholdene på Gellerupholm havde herskabeligt præg.

Teilmann havde flere interesser. Han var således den første formand for Gellerup plantage, men sin egen hede beplantede han for egen regning. På Gellerup-

holm skabte han en værdifuld samling af gamle ting (indbo m. m.), som nu delvis findes på Varde museum.

Efter 1912 har Gellerupholm ført en omtumlet tilværelse. Mod slutningen af første verdenskrig blev anlagt en kartoffelmelsfabrik på Gellerupholms mark, hvor kartoflerne let kunne føres fra den nyåbnede Grindstedbane over i fabrikken. Det gik dog her som andre kartoffelmelsfabrikker, den måtte standse. Man prøvede uden held andre fabriksvirksomheder, men sidst i 1920-erne købte Varde svineslagteri anlægget og indrettede krølhårsfabrik, og denne virksomhed har været i gang siden.

Gellerupholms hovedbygning fra 1816 er fredet. Staldbygningen brændte 1943, men er genopbygget.

Efter 1920, men især efter sidste verdenskrig er der opstået et betydeligt bykvarter på Gellerupholms mark. Det var måske i sit anlæg beregnet som et villakvarter, men det er nu fortrinsvis beboet af arbejdere, der vel her har friere byggevilkår her ude under mere landlige forhold.

I de sidste 50 år er der foregået en udvikling og nydannelse af ejendomme i Orten i et omfang, som ingen andre steder i sognet. 1908 startede mergellejet i Blaksmark, og selv om der måske fandtes mergel mange steder, var den ofte af dårlig kvalitet og vanskelig tilgængelig, blev dette, at sporet fra lejet i Blaksmark førte over Orten, en inspiration til at fremme kultiveringen.

Der var i årene efter århundredskiftet en stærk bevægelse over landet for at fremme udstykningen. Der blev dannet udstykningsforeninger i de fleste amter, som havde til opgave at hjælpe ungdommen til at få ejendomme på lempelige vilkår ved køb og udstykning af større gårde, eller hvor andre muligheder var til ste-

de for ejendomsdannelser. Egentlig de samme opgaver som blev underlagt Statens Jordlovsudvalg.

Det var da også Ribe amts udstykningsforening med gårdejer Thomas Lorentzsen, Frisvad, som drivende kraft, der efter åbningen af mergellejet i Blaksmark, købte ca. 1100 td. land hede i Orten og Bahl, og det var planen, at hele dette areal skulle kultiveres, og der skulle opføres nye ejendomme. Jorden var indkøbt til 40 kr. pr. td. land, og der var sluttet aftaler om motorpløjning og mergeltilførsel på vilkår, så der var gode muligheder for, at det kunne realiseres.

Det var en storstilet plan, men den var helt på linie med tidens tankegang og troen på en fredelig fremtid og udvikling.

Men det skulle ikke gå sådan.

Et par år efter arbejdets påbegyndelse udbrød den første verdenskrig, og den kuldkastede alle planerne.

De trufne aftaler kunne ikke holdes. Det var, som om alle vanskeligheder meldte sig, så arbejdet måtte lægges om og senere standses.

Udstykningsforeningen kom ud for så store vanskeligheder, at den måtte likvidere, og staten måtte overtage boet.

Thomas Lorentzen, Frisvad, afgik ved døden 1919, men heller ikke hans rige initiativ kunne have reddet sagen.

Endnu, mens udstykningsforeningen havde håb om at kunne klare vanskelighederne, lod foreningen bygge en gård for 45.000 kr., og det var planen, at den skulle drives ved bestyrer. Den havde et tilliggende areal på 50 td. land. Men da vi kom ind i deflationstiden først i 1920-erne, brød det hele sammen med udstykningsforeningens økonomi. Yderligere 100 td. land blev lagt til omtalte gård, og så måtte den sælges til en pris, der ca. dækkede byggeomkostningerne.

Hans Kristensen ejede gården indtil 1951, derefter Karl Pedersen. Hans Kristensen ejer dog endnu 100 td. land græsningsjord.

Først i 1920-erne er det, at rigsdagsbetjent H. C. Sønderby optræder som køber. Han købte 306 td. land af udstykningsforeningen for 79 kr. pr. td. land. Af disse var 80 td. land pløjet, og de blev betalt med yderligere 20 kr. pr. td. land.

Men det kunne ikke redde sagen. Staten overtog resten, og der blev oprettet fem husmandsbrug i Orten og desuden nogle ejendomme i Bahl.

Her skal kun peges på, hvordan Sønderby med en god del idealisme, med sammenbidt energi og med næsten asketiske afsavn af menneskelige behageligheder udførte den bedrift at kultivere store arealer (306 + 25 td. land), at bygge og besætte en stor gård på en tid, da alt og alle stønnede under deflationen efter første verdenskrig. I de første år efter overtagelsen af jorden i Orten bevarede Sønderby embedet i København, og det vil sige, at under rigsdagssamlinger var hans plads på Christiansborg.

Da Sønderby kom her til Varde med et tidligt morgentog for at slutte handelen om jorden, gik han ud til Orten, spiste sin medbragte mad og lagde sig til hvile ved en høj, mens han ventede på udstykningsforeningens bestyrelse. Men da tog han den bestemmelse, at her ville han have sin grav. Pladsen blev af de kirkelige myndigheder indviet til gravplads.

På hans gravsten står: H. C. Sønderby. Født i Borris 24—1—1865. Død i Orten 31—7—1939. Dermed har eventyret om Sønderby og Orten hede sin afslutning. Familien havde ikke interesse for at fortsætte arbejdet der. På sit dødsleje modtog Sønderby Hedebrugets sølvbæger for hedeopdyrkningen.

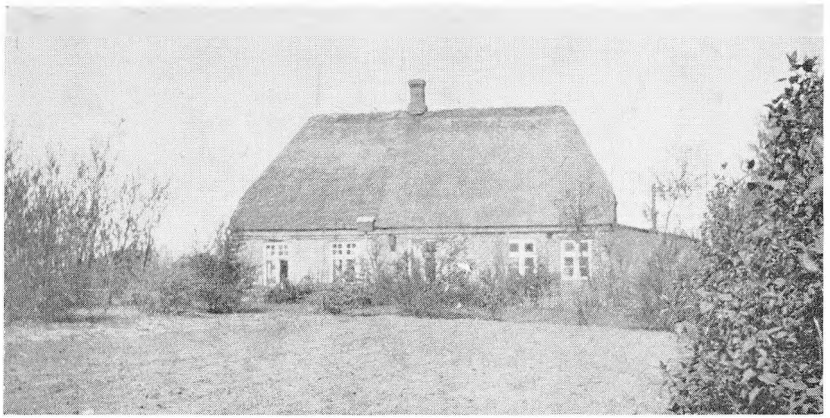

Mejls skole fra 1831 – 1908



Mejls skole fra 1908 – 1942

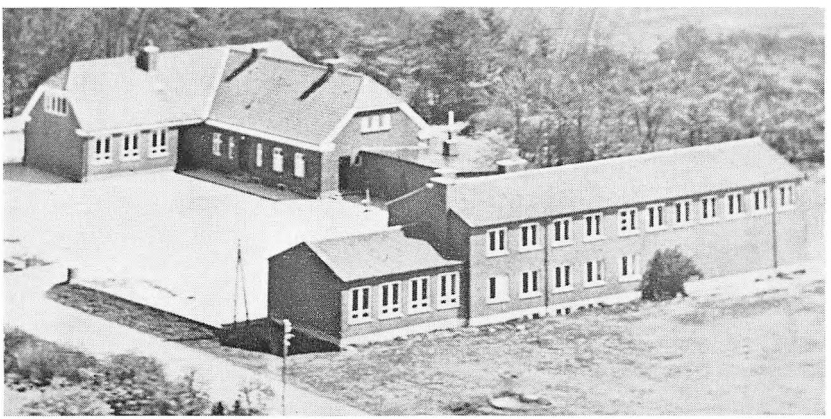

Orten skole 1921 – 1963



4B, Mejls, opført 1970 (side 84)



Frisvad mølle ca. 1900

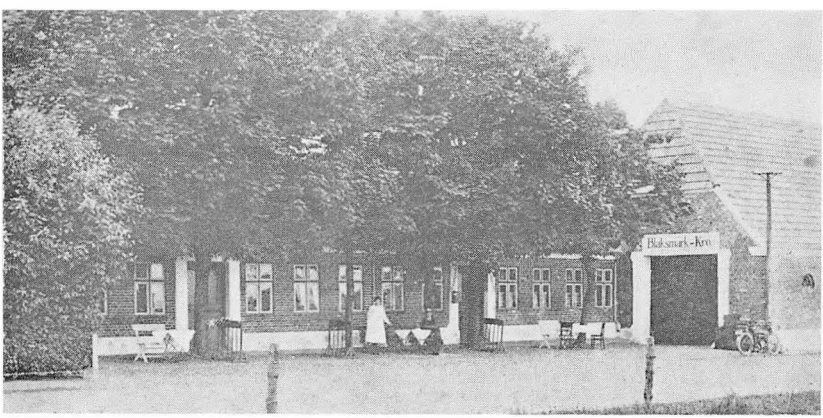

Blaksmark kro 1910

1944 blev gården, Sdr. Randsig, solgt til Chr. Knudsen. Nogle parceller blev solgt fra til nye ejendomme, og efter delvis brand af udbygningerne 1950 blev gården genopbygget, og den er nu gået ind som et naturligt led i bybilledet.

De foran omtalte hedearealer i Orten, der indgik i den stort anlagte kultiveringsplan var i alt væsentlig fra sønderbygårdene og den ene storgård, men i samme tidsrum er udviklingen fortsat og vel i hurtigere tempo på grund af let adgang til mergling og muligheder for anvendelse af bedre redskaber og maskiner.

Nr. 1a blev 1911 solgt til Søren Christensen, Varde. Han solgte hovedparcellen til Hans Brink. Efter dennes død 1931 skete der vel et par ejerskifter, men gården har i en lang årrække været i Aksel Andersens eje. Endvidere er der fra nr. 1a udstykket flere ejendomme, som for tiden ejes af Aksel Mouridsen, Aksel Sørensen, Jens Victor Jensen og Tage Sørensen.

Fra nr. 1b blev i 1926 udstykket en ejendom til svigersønnen Peder Thomsen og i 1937 en ejendom til sønnen Niels Thomsen.

Nr. 2a er fortsat uden væsentlige ændringer som bemærket i foregående afsnit.

Nr. 2b blev overtaget af sønnen Mads Haltrup og senere af dennes broder Elias Haltrup 1919. Dennes søn Kristen Haltrup overtog gården 1941 og solgte den i 1952 til Svend Kristensen, der er en sidegren af slægten.

Nr. 2c videreførtes af Mads Brink 1940 og derefter af dennes svigersøn Harry Pedersen fra 1946. Endvidere er der udstykket en ejendom, som ejes af Johannes Olsen.

Nr. 2d blev i 1910 overtaget af sønnen Andreas Pedersen. Ved hans død 1952 blev gården delt, og de to gårde ejes af Peder Mortensen og Martin Ølgod.

Nr. 3 og 4 var begge fæstegårde under Nørholm, men blev selvejendom 1861. De blev bevaret samlede med undtagelse af de hedearealer, der blev afstået til Orten plantage o. 1880.

Nr. 3 ejedes i mange år af Niels Pedersen, men den blev 1912 delt mellem sønnerne Carl og Hans W. Pedersen. Efter Carl Pedersens død blev den gamle gård efter enkens giftermål med Magnus Frøsig overtaget af denne i 1920. Magnus Frøsig solgte gården til et aktieselskab, som startede et teglværk 1947. Magnus Frøsig beholdt dog et betydeligt areal, som udnyttes til græsning. Hovedparcellen af gården blev af aktieselskabet solgt til Holger Termansen. Den udstykkede gård blev af Hans W. Pedersen 1948 overdraget til hans søn Holger Pedersen.

Nr. 4, der er en gammel slægtsgård, blev af Niels Jensen Huus overdraget til svigersønnen Jeppe M. Jepsen 1897 og ligeledes til dennes svigersøn Evald Nielsen 1946. Men da var der allerede i 1926 udskiftet en ny ejendom til svigersønnen Martillius Andersen.

Udstykningen af nr. 5 er det væsentligste omtalt i foregående afsnit. Dog skal her bemærkes, at Verner Jessen overtog en del af fødegården og byggede en ny ejendom 1926.

Angående nr. 6 og 7 har Christian Olesen givet nogle optegnelser, som medtages i det væsentlige efter C. O.s fremstilling.

Gården nr. 6 er en gammel slægtsgård. Slægtstraditionerne kan føres meget langt tilbage, men her skal kun nævnes, at den i 1793 blev købt ved autktion over Ribe hospitals bøndergods af daværende fæster Chr. Pedersen Brun, og til dels på spindesiden er den bevaret i slægtens eje endnu.

1882 overtog Søren Karsten Olesen gården i arv efter faderen Christian Olesen.

Der hørte til gården oprindelig 500 td. land, men der blev til den i 1884 oprettede Orten plantage afstået ca. 70 td. land, og en søster modtog i arvepart 108 td. land eng og hede.

Af arealet var kun mellem 30 og 40 td. land agerjord, og Søren Karsten Olesen tog straks fat på opdyrkning af heden.

Det første år blev årlig pløjet ca. 40 td. land hede. Trækkraften var et par heste og et par stude. Samme år byggedes en ny staldbygning. Agermarken trængte til mergel, og der ville også blive et stort behov for mergel til den nypløjede hede. I Øster Orten fandtes et fælles mergelleje, men det ville give en lang transport, og Søren Karsten Olesen søgte og fandt mergel på ejendommen, hvilket i høj grad lettede opdyrkningen. Der blev nu en årrække hvert år pløjet og merglet ca. 5 td. land hede. Det var dog ikke hedeopdyrkningen alene, der lagde beslag på arbejdskraften.

Til gården hørte et teglværk, hvorfra der hvert år solgtes sten til fremmede, og netop i de første år brugtes mange mursten til eget byggeri. Da han i 1885 havde sten nok til ombygning af resten af gården, blev teglværket nedlagt. Dette år opførtes stuehus og østerhus. Stuehuset blev stort og solidt, der anvendtes 85.000 sten. Det blev opført med 1½ stens hulmur og med takkede gavle og skifertag. Hans fader og mange andre rystede på hovedet ad denne flothed. Det viste sig senere, at den anvendte mergel havde haft et meget ringe kalkindhold, og jorden blev hurtig kalktrængende. Det var derfor en stor hjælp, da Blaksmark mergelleje åbnedes 1908, og hele arealet blev da overmerglet igen.

Da Søren Karsten Olesen i 1918 afstod gården til sønnen Christian Olesen, havde han opdyrket ca. 80 td. land hede og endvidere plantet store læbælter omkring

mark og have. For sin indsats har han sammen med sin hustru fået sit navn indhugget på en sten i Kongenshus mindepark.

Da Christian Olesen i 1918 overtog gården, fortsatte han opdyrkningen. Han tog samtidig fat på dræning, idet en stor del af jorden trængte dertil.

I 1952 afstod Christian Olesen et areal til sønnen, Åge Olesen, hvorpå der blev oprettet et statshusmandsbrug, og i 1954 fik en datter og svigersøn, Knud Baun Madsen, et lignende areal til samme formål.

1956 blev gården udforpagtet til sønnen Jens Larsen Olesen, og i 1959 fik han den overdraget som ejendom.

Nr. 7 var også en gammel slægtsgård indtil o. 1908. 1859 blev gården overtaget af Hans Pedersen, Nr. Hebo, efter svigerfaderen Peder Kristian Jensen. Til gården hørte 300 td. land, dog for største delen hede.

Hans Pedersen tog straks fat på hedeopdyrkningen, og endvidere flyttede han gården til et mere centralt sted i marken, og endelig lod han opføre diger rundt om marken og beplantede med bjergfyr, der gav læ for kvæg og afgrøder.

Mergelen hentede han i en fælles mergelgrav, og han var en praktisk mand, der indrettede det sådan at han kunne køre ned i graven og læsse lige på vognen.

Efterhånden som opdyrkningen skred frem, og der avledes mere korn, begyndte Hans Pedersen at fede stude, og til formaling af kornet lod han opføre en vindmølle. Under et heftigt stormvejr (skypumpe?) væltede stald- og ladebygninger, men i stedet for at genopbygge lagde han resolut marken ud med græs. Han indkøbte kreaturer i foråret og solgte dem i efteråret, og på den måde drev han gården til sin død 1907.

Hans Pedersen var en særpræget mand, der havde vovemod til at bane nye veje i bedriften, og på den måde var han en læremester for andre. Efter Hans Peder-

sens død gik der nogle år, hvor jorden delvis blev lejet ud til naboer og til samme formål, som H. P.s anvendelse. Senere blev der bygget nye gårde på de opdyrkede arealer. Marinus Jessen var ejer af hovedparcellen i en menneskealder, og Anders Andersen fik en anden gård, som videreføres af sønnen Magnus Andersen.

En del af jorden indgik i den omtalte store opdyrkningsplan, og der blev senere oprettet nye ejendomme, som ejes af Jens Bjerg Christensen, Ricard Simonsen og Arne Jensen.

Ved afslutningen af denne skematiske oversigt over udviklingen og udstykningen 1800—1960 skal jeg prøve at gøre status.

Landejendommenes antal er steget fra 43—44 til ca. 140.

Indtil et stykke hen i dette århundrede var landbrug næsten det eneste erhverv. Der er nævnt møllerne i Frisvad og Isbjerg og kroerne Blaksmark og Sækbæk. Der kan nævnes pottemageri i mange hjem i Frisvad og Mejls, ligesom fremstilling af mursten blev drevet over hele sognet, dog særlig i Orten og ved Lunderup. Chr. Thomsen havde snedkerforretning i Mejls i mange år hen mod århundredskiftet, og Andreas Pedersen ligeledes i Orten på et senere tidspunkt. N. S. Jørgensen var smed i Frisvad o. 1860—70 og N. Skjerning ligeledes i Mejls o. 1890.

Der kan måske nævnes flere tilløb til ikke landbrugsmæssige erhverv (vognmandskørsel m. m.), men alle de nævnte havde landbrug tillige, ja, det var landbrug, der var hovederhverv, og det blev således landbrug, der satte sit præg på sognebilledet, og det gælder til efter første verdenskrig, ja, næsten til efter anden verdenskrig.

Foruden den nævnte kultivering af hederne og udstykning af gårdene, blev der i samråd med hedesel-

skabet og med økonomisk støtte fra staten anlagt plantager. Det var Dalgas, der formede mottoet: »Hvor ploven ej kan gå, der bør et træ at stå.« Dalgas var i Orten o. 1880, og det var på hans foranledning, at aktieselskabet Orten plantage blev dannet 1884. Her i Orten, som så mange andre steder i landet, samlede Dalgas beboerne for at tilskynde dem til at beplante heden, og det blev da sådan at han anlagde plantagen på den nordligste del af Orten hede og tilstødende arealer i Outrup sogn, ialt 307 ha.

Der blev tegnet aktiebreve, kr. 50. Lodsejerne modtog et aktiebrev for hver 5 td. land. Endvidere udbød man aktiebreve til frit salg og i et omfang, så dette beløb sammen med det forventede statstilskud kunne klare udgifterne til beplantning m. m.

Den første bestyrelse var: Hans Chr. Jessen, Orten, fmd., samt Niels Pedersen, Orten, og Chr. Sørensen, Søndersig. Denne begyndelse i Orten blev så en spore til, at man på mere privat initiativ oprettede en plantage i Mejls 1886 på 70 td. land, og Mejls nordre plantage samme år 83 ha.

Ved århundredskiftet oprettedes aktieselskabet Gellerup plantage, 111 ha med lignende økonomisk ordning som foran nævnt under Orten. Aktiebreve a kr. 30. Lodsejerne fik et aktiebrev for 1½ td. land. Den første bestyrelse var Th. Teilmann, Gellerupholm, fmd., samt Niels Harch, Varde, og Ole Chr. Jessen, Gellerup.

Ligeledes ved århundredskiftet blev anlagt Stilbjerg plantage, 49 ha, og Bastrup plantage 1908, 50 ha.

Endvidere skal her nævnes, at mange enkelt mænd gik ind for plantningssagen. De plantede gran og fyr på den karrige jord og anlagde læbælter i markerne og omkring gårdene. Medens der tidligere var beskedne kålgårde ved ejendommene, hvis væsentligste læ var

et jorddige blev der i dette århundrede anlagt haver med blomster, grøntsager og frugttræer, og disse måtte nødvendigvis skærmes mod den hårde vestenvind, og der blev plantet læhegn.

1940 blev der i Varde landsogn oprettet et læplantningslaug på grundlag af statens foranstaltninger mod arbejdsløshed. H. C. Sønderby var den egentlige igangsætter her, men han døde, inden arbejdet kom rigtig i gang.

Der blev plantet mange km læhegn. Denne tilskyndelse til udvidelse af læplantning har fået en fornyelse af staten og hedeselskabet 1955. Nye læhegn er anlagt og taget under et med anlæg af plantager, haver og læhegn har landskabet i høj grad skiftet udseende.

Som et nyt led i landskabsbilledet må også nævnes de mange pæle til de elektriske tråde, der fører telefonen ind i mange hjem og til elektrisk lys og kraft i næsten alle hjem.

O. 1920 dannedes selskabet »Sydvestjyllands Andels Elektricitets Forsyning«, S.A.E.F., og gennem denne sammenslutning via »Vestkraft« i Esbjerg forsynes sognet nu med elektrisk strøm.

Gellerup og enkelte andre dele af sognet fik oprindelig jævnstrøm fra Varde, men fra o. 1960 er hele forsyningen over S.A.E.F.

Landbruget er stadig det bærende erhverv. Det er tidligere nævnt, at der ved Gellerupholm er en krølhårsfabrik og et teglværk i Orten, men det har ikke ændret bybilledet ret meget, da arbejdskraften til de nævnte virksomheder delvis kommer ude fra. Men der er fremvokset et betydeligt boligkvarter ved Gellerupholm, og beboerne har i det væsentligste deres arbejde i Varde. Der er tillige efter 2. verdenskrig bygget mange huse, hvortil der ikke er knyttet landbrug. De findes gruppevis som i Orten, men de findes også

spredt over hele sognet. Beboerne er fortrinsvis tidligere landmænd, men desuden er der på grund af de lettere samfærdselsmidler adskillige, der har deres erhverv i Varde eller andet steds uden for sognet.

Der er smedeforretninger i Mejls og Orten, der er vognmandsforretning ligeledes i Mejls og Orten, ligesom der fra 1940 er brugsforeninger i begge de nævnte dele af sognet.

Der findes måske flere ikke landbrugsmæssige erhverv, men ved et tilbageblik bliver det klart, at landbruget er og altid har været det bærende erhverv.

Som tidligere nævnt har Varde højskolehjem været midtpunktet for sognets administration, og de spredte ejerlav har tillige været medvirkende til, at sognet i det væsentligste har søgt sine merkantile og kulturelle forbindelser i Varde.

Mads Sand har fortalt om forsamlingshuset i Blaksmark, men dets opgave blev dog nærmest at være samlingssted til gymnastik. I de senere år er skolerne blevet benyttet som samlingssteder for folkeligt og kulturelt arbejde gennem aftenhøjskole og biblioteksvirksomhed.

MEJLS FÆLLESPLANTAGE

I Ribe stiftamts arkiv med landvæsenskommissionsforretninger med bilag finder man også beretningen om udskiftningen i Mejls 26. marts 1794, hvoraf der også findes uddrag i dette skrift, men her skal tilføjes følgende: »Hvad Peder Rytter angår, hvis hus står på fællesgravene, da opsiges han til næste fardag, og huset nedrives og deles mellem beboerne i lige dele.«

Peder Rytters historie og hans tilknytning til byen er vel ukendt, men lergravene — ca. 3 td. land — blev

ved den tid udlagt til fælleseje til bygningsbrug og pottemageri.

Her gengives efter oplysninger af Mads Sand, Mejls, følgende: Med tiden havde gravene kun ringe interesse efter de angivne formål og lå ret unyttede hen, og så tog gdjr. Hans Madsen og Elias Thomsen initiativ til, at pladsen blev tilplantet med nåle- og løvtræer i 1880-erne.

Der var ti lodsejere, der tilplantede lodden for ca. 200 kr., men da der kunne ventes lidt udbytte af plantagen, blev de øvrige lodsejere spurgt, om de ville yde et kontant bidrag til plantagen for at få medejendomsret. Da de nægtede dette, har de ikke været med i fællesskabet.

Fælleslodden har intet matr. nr. og er ikke vurderet til ejendomsskyld.

Den har i de senere år givet en lille indtægt ved salg af udhugst, men må ellers nærmest betragtes som en lystskov for byens beboere.

Som bestyrelsesmedlemmer har følgende fungeret:

1915—17 Kristen Madsen og Mads Sand.
1918—28 Thomas N. Thomsen og Rasmus Bondesen.
1929—54 Kristian Thomsen og Mads Sand.
1955 Kristian Thomsen og Christian Sand.

Sognets styrelse

Som det flere gange er antydet, er Varde landsogn ikke en enhed som de fleste andre landkommuner.

Her er ingen kirke at samles om, men sognet består af spredte byer og ejerlav der er udskilt fra Varde sogn.

Orten og Isbjerg ligger som en enklave uden grænser til de øvrige byer i sognet, og Gellerup er ligeledes ved Varde å for sig selv og hørende til Skads herred.

Ved forordning af 13. august 1841 blev indført sogneforstanderskaber i sognene, og her i Varde landsogn blev det forstanderskabets opgave at samle disse spredte byer og ejerlav til en kommunal enhed.

Opgaven var ikke let, og der kunne undertiden slå gnister, men det er interessant at se, hvordan man forsigtig arbejder sig frem til det fulde demokratiske selvstyre under de givne rammer fra lovgivningen.

Det første forstanderskab bestod af følgende:

Provst Vilhelm Nees, Varde. Gårdejer og sognefoged Lars Jensen, Mejls. Gårdfæster, møller og forpagter Niels Plauborg, Lunderup. Gårdejer og kromand Jeppe Madsen, Blaksmark. Gårdejer Hans Nielsen Harch, Gellerup. Gårdfæster Anders Christensen, Frisvad. Gårdejer Jeppe Jessen, Orten.

Præsten var født medlem af forstanderskabet. Til valgret og valgbarhed krævedes 25 års alder og ejer

eller fæste af mindst 1 td. hartkorn eller forpagtning af 6 td. hartkorn. Ejere af mindst 32 td. hartkorn var selvskrevne medlemmer. Det er morsomt at se, da man her står ved indledningen til folkestyre, at man ligesom danner bro fra det gamle styre. Sognefogeden havde været en central skikkelse hidtil, og det var naturligt, at han også kom med nu. Forpagteren på Lunderup var tillige møller i Frisvad.

Jeg ved ikke, hvilken stilling der gav den højeste anseelse. Mølleren var en standsperson, og det var sikkert naturligt at vælge ham i forstanderskabet. Ligeledes kromanden, men ellers var han tillige ejer af en af sognets største gårde. De øvrige tre var vel ejer eller fæster af de største gårde i deres byer, men Jeppe Jessen havde før den tid været lærer i Orten, og hans kvalifikationer har sikkert været utvivlsom. Vi møder ham da også gang på gang som en forgrundsskikkelse i de følgende år. 1864—65 var han formand for forstanderskabet. Der står i forordningen, at forstanderskabet selv vælger formand hvert år. Det har nok været almindeligt, at præsten valgtes som formand, og således var det også her i Varde landsogn.

Provst Nees fungerede som formand til 1850. Som hans afløser valgtes møller Johnsen, Frisvad mølle. Han havde tidligere været forvalter på Nørholm. Forhandlingsprotokollen fortæller intet om hans adkomst til at være medlem af forstanderskabet eller om formandsskiftet, men da provsten på dette tidspunkt var 79 år, forundrer man sig ikke. Det vækker derimod forundring, at provsten igen blev valgt til formand efter to års forløb. Det var dog nok nærmest hans kappellan N. Fogh, der varetog også forstanderskabets funktioner, og efter provst Nees' entledigelse 1853 blev hans efterfølger, pastor N. Claudi, valgt som formand. N. Plauborg, Lunderup, var nok valgt som medlem af

det første forstanderskab, men i landsarkivet findes et brev fra 20. jan. 1842 sålydende:

»I Gensvar paa Sogneforstanderskabets Forespørgsel af 15. Januar undlader Amtet ikke hermed at meddele, at Frøken Rosenørn Teilmann maa kunne møde ved hendes Kurator eller ogsaa ved hendes af Amtet en anden confirmeret Fuldmægtig, som hun finder for god, men forpligtet kan hun ikke være, da hun ikke bor i Sognet.«

I samme brevmappe i landsarkivet findes følgende:

»Ved Amtsraadsmøde 29. Januar 1845 blev i Henhold til Anordning af 13. Aug. 1841 Forpagteren af Lunderup constitueret til at møde i Forstanderskabet for Varde Landsogn.«

Vi kan sikkert tolke ovennævnte derhen, at ved det første valg til forstanderskabet i decbr. 1841 blev som nævnt forpagteren på Lunderup valgt som medlem af forstanderskabet, og dermed var Lunderups (Nørholm) interesser i forstanderskabets arbejde tilgodeset, men da halvdelen af medlemmerne antagelig ved lodtrækning afgik ved nytår 1845, og da forpagteren på Lunderup ikke blev genvalgt, har man benyttet denne anordningsmæssige ret til alligevel at blive repræsenteret i forstanderskabet.

N. Plauborgs interesse for arbejdet synes dog at have været begrænset, da hans plads ofte har stået tom.

Ved lov af 22. marts 1854 skete der en ændring i forstanderskabets sammensætning.

Præsten skulle fortsat være leder af fattigkommissionen og skolekommissionen.

Der skulle efter de nye bestemmelser ikke være selvskrevne medlemmer af forstanderskabet. Den største halvdel skulle vælges af den højest beskattede femtedel af alle skatteydere, medens den mindre halvdel skulle vælges af alle uden hensyn til ejendomsstør-

relse. Det var således både en indskrænkning og en demokratisering.

Disse valgregler bevaredes omtrent uændrede indtil 1908.

I de nye regler var også bestemmelsen om, at formanden skulle have bolig i sognet, hvorved præsten blev afskåret fra at være formand. Man søgte dispensation fra denne bestemmelse, men da man fik afslag, blev møller C. Smidt, Frisvad valgt. Denne var ligesom sin forgænger kommet til sognet via Nørholm, hvor han havde været forvalter.

Efter tre års forløb afgik møller Smidt som formand, og som hans efterfølger valgtes lærer og husmand Chr. Hansen. Den nye valglov havde givet mulighed for hans indtræden i forstanderskabet og 1859 blev han så formand. Da nu mulighederne for at få præsten eller mølleren som formand var udtømt, valgte man læreren.

Ved Chr. Hansens afgang 1861 blev gdjr. Mads Chr. Sand, Mejls, valgt til formand.

Efter 20 års forløb var endelig en lægmand valgt til ledelsen af det kommunale styre, og således har det været i de ca. 100 år, der er forløbet siden.

Ved lov af 1867 forenkledes administrationen, og dets forhold til amtsrådet ændredes, ligesom navnet blev forandret til sogneråd, men ellers har styrelsen gået sin gang efter lovgivningens anvisning.

Ved valglov 1908 indførtes hemmelig afstemning, forholdstalsvalg og kvindernes ligestilling med mændene. I Varde landsogn har ingen kvinder været medlemmer af sogneråd.

I tiden 1841—1960 har der været ca. 100 medlemmer af forstanderskab og sogneråd. I et så udpræget landsogn er det naturligt, at de alle har været landbrugere.

Det er nævnt, at lærer og husmand Chr. Hansen blev valgt som medlem af forstanderskabet allerede 1854, og når der i årene derefter var mindre landbrugere med i styrelsen, må man bemærke, at de tillige var håndværkere. Jeg nævner således smed N. S. Jørgensen Frisvad, 1862—68, snedker Anders Christensen, Mejls, 1877—82, og snedker Chr. Thomsen, Mejls, 1878—83 og 1889—95, og der kunne måske fremdrages enkelte andre.

I dette århundrede er det ikke naturligt at opretholde det gamle skel (1 td. hartkorn) som grænse mellem gårdmænd og husmænd men det gælder vel for dem, der i kortere eller længere tid har taget del i sognets styre, at de hver til sin tid har gjort et godt arbejde i sognets tjeneste.

Det kan måske tillades på dette sted at nævne gdjr. Thomas Thomsen, Orten. Han blev indvalgt i sognerådet 1921, han blev valgt til formand 1925 og beklædte dette hverv til 1950. Han blev da udnævnt til dannebrogsmand.

Forstanderskabet fik altså den opgave 1841 og fremover at samordne de forskellige grene, der havde dannet sig i samfundsudviklingen. Fattigvæsen fra 1750, vejvæsen fra 1806 og skolevæsen fra 1814. Men her i Varde landsogn fik man så tillige den opgave at samle de spredte ejerlav til en kommunal enhed.

Vanskelighederne meldte sig straks.

Ved et møde i forstanderskabet først på året 1843 blev oplæst en kancelliskrivelse af 18. novrb. 1842 sålydende:

»Cancelliet bifalder, at Gellerup Skoledistrikt fra 1. Novbr. 1842 med de andre Distrikter i Varde Landsogn udgør en Commune, saaledes at alle Udgifter til Lærerens Løn, Skolens Vedligeholdelse, Skolestuens Leje og deslige udredes ved Ligning paa samtlige Sognets

Beboere, men ethvert Skoledistrikt forsyner sin Skole med fornødent Brændsel, og at Gellerup Distrikt, der endnu ikke som de andre er forsynet med en Skolebygning, alene afholder Omkostningerne, om en saadan matte blive at opføre.«

Og som svar på forespørgsel fortsættes 18. decbr. 1842:

»At da førnævnte Cancelliskrivelse udtrykkelig anfører Lærerens Løn, Skolehusets Vedligeholdelse og Skolestuens Vedligeholdelse og Skolestuens Leje som saadan, der skulde indgaa ved Ligning paa samtlige Beboere i Landsognet, saa kan det ingen Tvivl være underkastet, at Mejls og Orten Distrikter skulle lige saa vel tage Del ved Gellerup Distrikts Bekostning til Leje af dettes Skolestue, som dette Distrikt skal tage Del i Omkostningerne ved deres Skolestuers Reparation.«

Fra et udateret møde i forstanderskabet i foråret 1843 efter forhandlingsprotokollen følgende:

»Sogneforstander Hans Nielsen Harch fremlagde for Gellerup Distrikts Beboere, at de ej kunde bestemme nogen fast Leje for Skolestue i Gellerup for bestandig, men at de for Aaret fra 1. Maj d. A. til 1. Maj 1844 ej kunde erholde en Skolestue lejet ringere end 5 Rdl. De andre Forstandere fandt denne Leje uforholdsmæssig stor og byrdefuld for de to andre Distrikter, da begge Skolestuers Reparation i Mejls og Orten ej noget Aar er opløbet til 5 Rdl., uagtet Gellerup Hartkorn ikkun udgør noget over en Femtedel mod de øvrige 2-de Distrikters Hartkorn, ej at omtale Renten af den Kapital, som de 2-de opførte Skoler har kostet, samt at Gellerup Skoles førommeldte Leje endog kunne i Fremtiden forøges. Da de to andre Distrikter fandt sig saaledes for haardest behandlede ved at deltage lige med Gellerup Beboerne i førommeldte aarlige Leje efter det

Forhold, der var anført i Resolutionen af 18. Decbr. 1842, saa tillade de sig at indstille Sagen, hvorom ingen Enighed kunne tilvejebringes, til den høje Direktion med endelig Anmodning om, at det maatte paalægges Gellerup Distrikts Beboere at opføre et Skolehus i deres Distrikt overensstemmende med Kongelig Danske Cancellies Resolution.«

Sagens videre skæbne kendes ikke i enkeltheder. Et år giver Niels Christensen Vad i al fald gratis skolestue.

I 1846 blev opført et skolehus i Gellerup, men forinden havde Niels Christensen Vad, Gellerup, der var blevet medlem af forstanderskabet, erklæret, at Gellerup beboere trods kancelliets resolution ikke godvillig ville bekoste skolehusets opførelse. Han foreslog, at skolehusene i Mejls og Orten skulle vurderes, og denne sum sammenlagt med udgifterne ved opførelsen af skolehuset i Gellerup skulle lignes på sognets samlede hartkorn.

Det blev dog nok Gellerup bys beboere, der måtte betale deres skolehus. Skolehusene var ikke store bygningsværker. Huset i Gellerup har antagelig kun kostet et par hundrede rigsdaler, men det er et lille bevis på vanskelighederne for forstanderskabet.

Inden skoleproblemet var løst, var man langt inde i vejsagen, som omtales under vejvæsenet, og her var det langt større beløb, der var tale om.

Med kommunalloven 1841, der skulle forenkle styrelsen, foretoges ligning af penge til de forskellige formål, og som levn fra tidligere tider fortsatte man med de forskellige kasser, og ligningen foretoges på den enkelte yder til de særlige formål.

Hver kasse havde sit eget regnskab og sin egen kasserer.

Ved forstanderskabets møde 23. decbr. 1846 modtog således:

Gdjr. Hans Fofh Schmidt, Orten, fattigkassen.
Gdjr. Mads Nielsen, Mejls, skolekassen.
Gdjr. og sognefoged Chr. Larsen, Mejls, vejkassen.
Gdjr. og formd. Jeppe Jessen, Orten, kommunekassen.
Husmand og smed N. S. Jørgensen, Frisvad, den frie fattigkasse.

Som et billede på de forskellige afdelingers omsætning i penge kan nævnes følgende tal fra 1867:

Skolekassen	56	Rd.	2	M	15	Sk.
Fattigkassen	61	-	1	-	7	-
Vejkassen	14	-	3	-	14	-
Kommunekassen	182	-	3	-	14	-
Fri Fattigkasse	8	-	2	-	4	-

Samme år var der pålignet kommunens beboere i skat fordelt på hartkorn og formue og lejlighed følgende beløb:

Hartkorn	292	Rd.	5	M.	11	Sk.
Formue og lejlighed ..	30	-	5	-	8	-

Dertil må antagelig lægges nogle ydelser i naturalier og arbejdsydelser til skole- og vejvæsen eventuelt også fattigvæsen.

Med kommunalloven 1867 indførtes en forenkling af ledelsen. De forskellige kasser samledes i én, og ligningen blev en samlet sum.

Navnet ændredes til sogneråd, og formanden blev tillige kasserer. Dette forhold bevaredes til 1937. Som skatteopkræver fungerede sogneråds medlemmerne i hver deres distrikt.

Den nye lov bragte afslutning på de to store problemer ang. vejvæsen og skolevæsen, og for skolevæsenets vedkommende havde det ulmet helt fra 1820.

Fra sognerådsmøde 30. sept. 1867:

»Ifølge Landkommunalloven, § 19, affattedes Forslag til Afregning med de forskellige Dele af Kommunen, som hidtil i visse Henseender har været særlige Ligningsdistrikter.

Dette Forslag er saalydende:

A.

Afregning med Lunderup og Rosengaard angaaende Skolevæsenet:

»Varde Landsogns Kommune har ingen Gjæld, men eier 3 Skoler, der er assurerede for ialt 620 Rdl., uden dog at Lunderup og Rosengaard har Andel i dem.

Det foreslaas, at Lunderup og Rosengaard imod, at de erholde Ejendomsret tilligemed den øvrige Kommune til Skolerne udrede en til deres Hartkorn svarende Andel af Skolernes Assurancesum.

Da hele Kommunens Hartkorn ialt er 146 Td. 4 Sk. 2 Fdk. ½ Alb. og Lunderup samt Rosengaards Hartkorn ialt er 29 Td. 0 Skp. 0 Fdk. ¼ Alb., bliver deres Andel af Assurancesummen 122 Rd. 4 M. 2 Sk., hvilken Sum Sogneraadet hermed foreslaar, at Ejerne af Lunderup og Rosengaard udreder til den øvrige Kommune. Endvidere foreslaas det, at Halvdelen af denne Sum udredes i Løbet af Februar Maaned 1868, og den anden Halvdel i Oktober Maaned 1868«.

B. (se under vejvæsenet).

Dermed skulle så alle gnidningsmuligheder have været fjernede, men man kan langt frem i tiden mærke vanskelighederne ved at få dannet en kommunal enhed. Gellerup har vel været smertensbarnet, idet dette ejerlav i ældre tid var modtagende i fællesskabet, men man føler også undertiden, at Orten og Gellerup var solidariske i forholdet til de øvrige.

Efter ændringen i ligningsforholdene 1867 beholdt man dog leverancen af brændsel til skolestuerne og lærerne som en særlig afgift in natura lignet efter hartkorn, hvor hver kreds så vidt muligt klarede sig selv, men netop her kan man se, at Gellerup har fået tilskud fra Rosengård eller Lunderup.

Denne ydelse af brændsel bevaredes til 1907, da man gik over til at indkøbe brændselet i samling på kommunens regning. Men dette problem blev anledning til en strid, som vi vel nu kan smile af, og så bør vi jo vel dog vurdere den efter tidens forhold.

Vinteren 1884-85 var lærer Eriksens brændsel sluppet for tidlig op, og man måtte købe brændsel for 40,50 kr. Det blev betalt af kommunekassen. Det var ordnet provisorisk og kom ikke til det samlede sogneråds kundskab, inden årsregnskabets aflæggelse. Sogneråds-medlemmerne fra Orten og Gellerup protesterede mod, at hele sognet skal bære denne byrde, og de fik den protest indført i protokollen. Formanden fik en bemærkning til regnskabet af amtsrevisionen.

Der kan nævnes andre begivenheder, der afspejler de særlige forhold i sognet.

Fra sogneråds møde 9. jan. 1886: »Sogneraadet besluttede at andrage hos Amtet om Tilladelse til at afholde Sogneraadsmøderne paa Varde Højskolehjem som den mest hensigtsmæssige Plads, da de fleste af Medlemmerne ellers vil have indtil eller over 1½ Mil til Mødestedet«. Indtil den tid havde møderne været holdt på skift hos medlemmerne. Andragendet blev bevilget, og efter den tid har Højskolehjemmet været midtpunktet for mange af sogneråds anliggender.

Det kirkelige fællesskab mellem Varde købstad og Varde landsogn havde fra tidligere tid hvilet i sig selv således, at landsognet gennem kirketidende havde betalt deres kirkelige udgifter. Men i 1905 blev der fra

købstaden hævdet, at disse ydelser ikke var tilstrækkelige til at dække de stigende kirkelige udgifter, og man gjorde derfor krav på, at landsognet skulle bære deres part af de kirkelige udgifter. Fra landsognets side henholdt man sig til de gamle bestemmelser, og da man ikke ad anden vej kunne opnå en overenskomst, blev sagen indanket for domstolene.

Ved højesteretsdom 1912 blev landsognet forpligtet til at betale lige med købstaden efter folketal til de kirkelige udgifter.

Ved at læse i sognerådets forhandlingsprotokol støder man på følgende usædvanlige.

»Den 20. Juni 1882 var Sogneraadet forsamlet hos Formanden. Samtlige Medlemmer var til Stede, og følgende Sager behandledes.

1. Da der fra nogle af Kommunens Beboere er opstaaet Mistillid til mig paa Grund af den mig overgaaede Ildsvaade 24. Febr. d. A., hvorved en Del af Kommunens Penge gik tabt, ønsker jeg at udtræde af Sogneraadet, og har i Dag begæret min Afsked samt forpligtet mig til at erstatte Kommunens Tab.

Sogneraadet har givet sit Samtykke til min Udtrædelse og modtaget Pengene.

Anders Christensen,
hidtilværende Formand.

Endvidere underskrevet af de øvrige 6 sognerådsmedlemmer. Ved samme møde blev Hans Chr. Jessen, Orten, valgt til formand, og man bestemte, at Anders Christensens plads skulle stå tom til næste ordinære valg.

For at få klarhed over baggrunden for formandens udtræden af sognerådet, må man have fat på Ribe Amtstidende. I bladet for 25. febr. 1882 findes følgende:

»I Nat nedbrændte den Sogneraadsformand Anders Christensen tilhørende Gaard i Mejls. De nærmere omstændigheder kendes ikke.«

Den 27. fortæller bladet i enkeltheder om branden.

Gården var brændt under omstændigheder, der tyder på ildspåsættelse. Anders Christensen sad ved 10½ tiden om aftenen og arbejdede med kommunens papirer, da en hård genstand blev kastet ind af ruden og væltede lampen.

Da stod gården i flammer. Familien blev reddet i sidste øjeblik. Det meste af indbo og besætning blev reddet, medens kommunens penge og regnskab gik tabt. Sognefogdens gård var samme nat udsat for forsøg på ildspåsættelse, og i degnens forstue fandtes næste morgen et anonymt brev sålydende: »Den næste Gang skal Hanen gale over dit Hoved, fordi du ikke arbejder, men vil have, at vi skal arbejde.«

Alt dette vakte selvfølgelig røre og ængstelse i Mejls og hele omegnen. Det var i den politisk højspændte tid, og det var med til at præge stemningen. Det var højresindede, der var udsatte for angrebene. Derfor var politiets opmærksomhed i første omgang rettet mod venstresindede, dog uden resultat.

Der var omtrent ved samme tid nogle uopklarede pyromanbrande på vejleegnen, og af frygt for at noget lignende kunne ske her, etablerede man privat vagtværn i Mejls. Ribe Amtstidende følger vel så nogenlunde med, men politiet når tilsyneladende ingen resultater, indtil man i bladet for 9. juni 1882 kan læse: »Efter Forlydende er Ejeren af den for nogen Tid siden i Mejls nedbrændte Ejendom i Gaar bleven fængslet.«

Og 19. juni kan man læse:

»Sogneraadsformand Anders Christensen i Mejls, Ejeren af den i sin Tid under mistænkelige Omstæn-

digheder nedbrændte Gaard er nu løsladt af Arresten, uden at der dog skal være fremkommen noget, der kan tale for, at Mistanken rettes mod ham.«

Dagen efter løsladelsen afholdtes sognerådsmødet, hvor Anders Christensen udtrådte af sognerådet og efter et par års forløb bortbyttede han sin gård og forlod egnen.

Sagen er jo forlængst gået over i historien som uopklaret og glemt, men sognerådets forhandlingsprotokol bærer tydelige spor af, at olien fra lampen er flydt ud over den.

Til belysning af tiden og de særlige forhold kan fremdrages forskelligt af de gamle protokoller.

Således: På stiftets skrivelse af 20. januar 1849 svares:

»At da Varde Landsogn har sin Købstad og Kirkeby i Varde, saa der kun forløber faa Dage, da ej noget egnet Bud er i Byen, saa maa Landpost for dette Sogn være aldeles overflødig.«

Efter 25 års forløb er man kommet et skridt videre. I et sognerådsmøde 3. juni 1876 forlå en skrivelse fra Varde postkontor med anmodning til sognerådet om at opgive navne på beboere i Varde landsogn, hvor landposten kunne modtage breve og aflægge post til beboerne.

Følgende navne blev opgivet:

1. Møller Verenberg, Grydvad Mølle.
2. — Anders H. Møller, Isbjerg Mølle.
3. Gdjr. Hans Helt, Mejlsig.
4. — Hans Chr. Jessen, Orten.
5. — Niels Hansen, Orten Teglladc.
6. Kromand Hans S. Pedersen, Blaksmark.
7. Gdjr. Peder Andersen, Sækbæk.
8. Sognefoged Chr. Larsen, Mejls.

9. Møller Niels Lauridsen, Frisvad Mølle.
10. Gdjr. Anders Friis Jensen, Rosengaard.
11. Forpagter A. Vejlbak, Lunderup.

Til denne fortegnelse må man vel føje, at et par navne ikke hører til Varde landsogn, og den afspejler igen sognets særlige forhold. Gellerup er ikke nævnt, måske har den ikke fået ordnet postvæsen på dette tidspunkt. En postrute gik senere over Gellerup-Skonager til Starup, og der var brevsamlingssted i Gellerup hos Benned Hansen Harch.

I loven om landkommunernes styrelse fra 1867, der trådte i kraft 1. jan. 1868, da navnet ændredes fra forstanderskab til sogneråd, og styreformen forenkledes, så de forskellige kasser blev slået sammen bevarede man den »frie fattigkasse« som en afdeling for sig med selvstændig regnskab og kasserer.

Indtægterne var vel især de små bidrag, der kom ind ved bryllupper og andre festlige lejligheder. Formålet var at bringe hjælp i en nødsituation (sygdom el. lign.), så den ikke fik fattighjælpsvirkning. Selv om den frie fattigkasse fik tilskud fra kommunekassen, var det meget beskedne tilskud, den formidlede, men den var den lille spire, hvorfra moderne forsorg har sit udspring.

Det kan måske i denne forbindelse tilføjes, at der o. 1949 er stiftet to legater i Varde landsogn.

Gdjr. Jeppe Madsen Jepsen og hustru, Orten, har ved testamente skænket 10.000 kr., hvoraf renterne i henhold til fundats skal uddeles til værdig trængende i sognet.

På lignende måde og med samme formål skænkede gdjr. Niels Linding Kristiansen, Gellerup, 5.600 kr.

Det har været sognerådets opgave at forvalte disse legater og uddele renterne som en julegave og et solglimt til hjem, hvor der er trang til stede.

Til slut anføres et par tal om påligning af kommuneskatter. De bør ikke underkastes talmæssig revision, men skal kun tjene som en lille illustration på udviklingen i de ca. 100 år.

Når de første fem årgange er delt, skyldes det, at ligningsforholdet i så høj grad har ændret sig.

I dette århundrede er ligningsforholdet ret konstant med ca. ⅔ på formue og indkomst og ca. ⅓ på fast ejendom.

1867:				
Hartkorn	292 rd. 5 ζ 11 β			
Formue og lejlighed ..	30 -	5 -	8 -	323 rd. 5 ζ 3 β
1877:				
Hartkorn	1500 kr. 37 øre			
Formue og lejlighed ..	633 -	30 -		2133 kr. 67 øre
1887:				
Hartkorn	2813 kr. 50 øre			
Formue og lejlighed ..	1015 -	50 -		3827 kr. 00 øre
1897:				
Hartkorn	1899 kr. 29 øre			
Formue og lejlighed ..	3115 -	00 -		5014 kr. 29 øre
1907:				
Hartkorn og ejendomsskyld	2100 kr. 00 øre			
Formue og lejlighed ..	4626 -	00 -		6726 kr. 00 øre

1927:	35467 kr.
1947:	88822 kr.
1950:	150000 kr.
1957:	298000 kr.
1962:	382000 kr.

I tilslutning til fortællingen om sognets styre må også nævnes sognefogedinstitutionen.

I mere end 200 år har det været et fast led i sognebilledet her. 1791 kom der en forordning, der gav faste rammer for sognefogedens funktioner, men allerede 1752 nævnes sognefoged Christen Bertelsen, Blaksmark (kro), idet han da af A. C. Teilmann fik til opgave at indvarsle beboerne i Mejls til vejarbejde ved Løgelbæk.

I den gamle landsby var sognefogeden en central skikkelse. Han skulle besørge offentlige bekendtgørelser — han var fast medlem af fattigkommissionen — og det var ham, der under ansvar for amtmanden sørgede for vedligeholdelse af vejene. Dette forhold ændredes i nogen grad med indførelse af folkevalgte forstanderskaber, men sognefogeden er stadig det folkelige element i embedsmandsstyret, der formidler det yderste led af politiets funktioner.

Den ældst kendte sognefoged var som nævnt Christen Bertelsen, Blaksmark. Derefter under udskiftningerne gårdfæster Laurs Christensen, Mejls, daværende nr. 7, senere nr. 4, og antagelig hans svigersøn Søren Jepsen i al fald 1821 og årene fremover. Senere i ca. 100 år og i tre generationer gårdejerne Lars Jensen, Christen Larsen og Peder Larsen, Mejls, nr. 9 til 1922. Herefter gårdejer Ingvar Kristensen, Orten, i mere end 33 år til 1956. Endvidere gårdejer Thormod Kristensen, Frisvad, 1956—57, og endelig gårdejer Marthilius Andersen, Orten, indtil indlemmelsen i Varde kommune 1. april 1963.

SOGNERÅDSMEDLEMMER I VARDE LANDSOGN

Provst Vilh. Ness, Varde	1842—53
Gårdejer Lars Jensen, Mejls	1842—47
Forpagter Niels Plauborg, Lunderup	1842—44
Gårdejer Jeppe Madsen, Blaksmark	1842—44

Gårdejer Hans Nielsen Harch, Gellerup ...	1842—44
Gårdejer Jeppe Jessen, Orten	1842—47
Gårdfæster Anders Christensen, Frisvad ..	1842—47
Gårdejer Niels Chr. Vad, Gellerup	1845—50
Gårdejer Povl Chr. Vad, Mejls	1845—50
Gårdfæster Mads Hansen Brink, Orten ...	1845—50
Gårdejer Søren Carstensen Brink, Orten ..	1848—50
Gårdfæster Rasmus Bondesen, Mejls	1848—53
Gårdfæster Chr. Jørgensen, Frisvad	1848—53
Gårdejer Jes Pedersen, Mejls	1851—56
Gårdejer Niels Lauridsen Uhd, Gellerup ..	1851—56
Møller John Johnsen, Frisvad	1850—53
Gårdfæster Jens Nielsen Hus, Orten	1851—56
Gårdejer Mads Nielsen, Mejls	1854—56
Møller C. C. Smidt, Frisvad	1854—59
Gårdejer Jeppe Jessen, Orten	1854—58
Pastor S. V. Claudi, Varde	1853—55
Gårdejer Povl Chr. Vad, Mejls	1856—61
Lærer Christen Hansen, Mejls	1856—61
Gårdejer Peder Thomsen, Frisvad	1856—57
Gårdejer Christen Olesen, Orten	1858—63
Gårdejer Mads Sand, Mejls	1858—63
Gårdejer Anker P. Madsen, Frisvad	1858—63
Gårdejer Jeppe Bertelsen, Orten	1860—61
Gårdejer Iver Christensen, Gellerup	1860—61
Gårdejer Chr. Larsen Mejls	1862—67
Gårdejer Jeppe Jessen, Orten	1862—67
Gårdejer Niels L. Uhd, Gellerup	1862—67
Smed Niels S. Jørgensen, Frisvad	1862—67
Gårdejer Hans Fogh Schmidt, Orten	1865—70
Gårdejer Mads Nielsen, Mejls	1865—70
Gårdejer Hans Simon Pedersen, Blaksmark	1865—70
Gårdejer Hans Peder Jessen, Mejls	1868—73
Gårdejer Hans Sørensen, Frisvad	1868—70
Gårdejer Iver Christensen, Gellerup	1868—73

Gårdejer Jeppe Bertelsen, Orten	1868—73
Gårdejer Jens Chr. Andersen, Frisvad	1871—73
Gårdejer Niels Hansen, Blaksmark	1871—76
Gårdejer Chr. Sand, Mejls	1871—76
Gårdejer Niels Jensen Huus, Orten	1871—76
Gårdejer Chr. Larsen, Mejls	1874—79
Gårdejer Thomas M. Kristiansen, Gellerup	1874—79
Gårdejer Hans Christensen, Frisvad	1874—79
Gårdejer Chr. Christensen, Orten	1874—79
Gårdejer Hans Chr. Jessen, Orten	1877—82
Husm. Anders Christensen, Mejls	1877—82
Gårdejer H. Christensen, Blaksmark	1877—78
Husmand Chr. Thomsen, Mejls	1878—82
Gårdejer Niels Rasmussen, Mejls	1880—85
Gårdejer Søren Sørensen, Frisvad	1880—85
Gårdejer Ole Chr. Jessen, Gellerup	1880—85
Gårdejer Hans P. Brink, Orten	1880—85
Gårdejer Christen Sand, Mejls	1883—88
Gårdejer Elias Thomsen, Mejls	1883—88
Gårdejer Niels Pedersen, Orten	1886—91
Gårdejer Thomas M. Kristiansen, Gellerup	1886—91
Gårdejer Thue Jensen, Gellerup	1886—91
Gårdejer Peder Henriksen, Frisvad	1886—91
Gårdejer Jes Schmidt, Mejls	1889—00
Gårdejer N. P. Brink, Orten	1889—00
Husmand C. Thomsen, Mejls	1889—94
Gårdejer Hans Chr. Jessen, Orten	1892—94
Gårdejer Søren K. Olesen, Orten	1894—97
Gårdejer Ole Chr. Jessen, Gellerup	1892—97
Gårdejer Chr. J. Haltrup, Frisvad	1892—97
Gårdejer Niels Rasmussen, Mejls	1892—97
Gårdejer Hans Madsen, Mejls	1895—00
Gårdejer Jes Jessen, Orten	1898—03
Gårdejer Christen P. Nielsen, Frisvad	1898—03
Gårdejer Niels Madsen, Mejls	1898—03

Gårdejer Thue Jensen, Gellerup	1898—03
Gårdejer Niels Pedersen, Orten	1901—06
Gårdejer Niels A. Thomsen, Mejls	1901—06
Gårdejer Karl Kristiansen, Gellerup	1901—06
Gårdejer Søren K. Olesen, Orten	1904—09
Gårdejer Herman Hansen, Frisvad	1904—13
Gårdejer Mads Sand, Mejls	1904—09
Gårdejer Thomas Lorentzen, Frisvad	1904—09
Gårdejer Thomas Jessen, Gellerup	1907—13
Gårdejer Jeppe Jessen, Orten	1907—17
Gårdejer Jes Schmidt, Mejls, ...	1907—13
Gårdejer Niels Madsen, Mejls	1909—13
Husmand P. J. Pedersen, Frisvad	1909—17
Gårdejer Karl Pedersen, Orten	1909—17
Gårdejer Niels Jessen, Gellerup	1913—25
Gårdejer Henrik Henriksen, Orten	1913—21
Gårdejer Thomas S. Thomsen, Mejls	1913—21
Gårdejer Marinus Pedersen, Blaksmark ..	1913—18
Gårdejer Kristen Madsen, Mejls	1918—25
Gårdejer Thomas Lorentzen, Frisvad	1917—19
Gårdejer Jens P. Pedersen, Gellerup	1919—25
Gårdejer Thomas Thomsen, Orten	1921—50
Gårdejer Hans Chr. Pedersen, Orten	1917—25
Gårdejer Jens Brink, Mejls	1921—29
Husmand Niels Sørensen, Frisvad	1921—29
Gårdejer Hans W. Pedersen, Orten	1925—33
Gårdejer Jens B. Christensen, Gellerup	1925—33
Gårdejer Mads Sand, Mejls	1925—33
Gårdejer Mads N. Madsen, Mejls	1925—33
Gårdejer Peder Ringgård, Armvang	1929—43
Gårdejer Kristian Kristiansen, Lunderup .	1929—33
Gårdejer Henrik Bakkensen, Gellerup	1933—43
Gårdejer Thomas Jessen, Gellerup	1933—43
Gårdejer Hans Haltrup, Frisvad	1933—43
Gårdejer Frans Nielsen, Mejls	1933—43

Gårdejer Hans Christensen, Orten	1933—43
Gårdejer Hans Chr. Jessen, Orten	1943—62
Gårdejer Mads N. Madsen, ~~Orten~~ Mejls ..	1943—50
Gårdejer Thormod Kristensen, Frisvad ...	1943—54
Gårdejer Jens Thomsen, Gellerup	1943—46
Husmand Hans Hansen, Gellerup	1943—50
Husmand Harry Stagelund, Frisvad	1943—50
Gårdejer Peder Thomsen, Mejls	1946—54
Gårdejer Hans Ø. Bloch, Gellerup	1950—58
Husmand Kristen Madsen, Gellerup	1950—52
Gårdejer Jens Thomsen, Gellerup	1952—54
Gårdejer Martillius Andersen, Orten	1950—58
Gårdejer Andreas Larsen, Frisvad	1950—54
Gårdejer Christen Nielsen, Frisvad	1954—63
Gårdejer Magnus Andersen, Orten	1954—63
Gårdejer Jens Hansen, Mejls	1954—63
Gårdejer Hans Rosenberg, Rosengård	1954—63
Gårdejer Hans Brink Kristensen, Gellerup .	1958—63
Arbejdsmand Niels Madsen, Gellerup	1958—63
Gårdejer Christen Thomsen, Orten	1962—63

FORMÆND FOR VARDE LANDSOGN

Provst Vilhelm Nees, Varde	1842—49
Møller John Johnsen Frisvad	1850—51
Provst Vilh. Nees, Varde	1852—53
Pastor S. V. Claudi, Varde	1853—55
Møller C. C. Schmidt, Frisvad	1856—59
Lærer Chr. Hansen, Mejls	1860—61
Gårdejer Mads Chr. Sand, Mejls	1862—63
Gårdejer Jeppe Jessen, Orten	1864—65
Gårdejer Chr. Larsen, Mejls	1866—67
Gårdejer Hans P. Jessen, Mejls	1868—70
Gårdejer Chr. Sand, Mejls	1871—73
Gårdejer Chr. Larsen, Mejls	1874—76

Gårdejer Hans Chr. Jessen, Orten	1877—79
Gårdejer Anders Christensen, Mejls	1880—82
Gårdejer Hans Chr. Jessen, Orten	1882
Gårdejer Chr. Sand, Mejls	1883—88
Gårdejer Niels Pedersen, Orten	1889—91
Gårdejer Jes Schmidt, Mejls	1892—00
Gårdejer Niels Madsen, Mejls	1901—03
Gårdejer Niels Pedersen, Orten	1904—06
Gårdejer Herman Hansen, Frisvad	1907—13
Gårdejer Jeppe Jessen, Orten	1913—17
Gårdejer Thomas Lorentzen, Frisvad	1917—19
Gårdejer Niels Jessen, Gellerup	1919—25
Gårdejer Thomas Thomsen, Orten	1925—50
Gårdejer Hans Chr. Jessen, Orten	1950—62
Gårdejer Magnus Andersen, Orten	1962—63

KASSERERE

Gårdejer Peder Ringgaard, Armvang	1936—43
Gårdejer Mads N. Madsen, Mejls	1943—50
Gårdejer Peder Thomsen, Mejls	1950—52
Gårdejer Hans Ø. Bloch, Gellerup	1952—58
Gårdejer Chr. Nielsen, Frisvad	1958—63

SOGNEFOGEDER

Laurs Christensen, Mejls.
Søren Jepsen, Mejls.
Lars Jensen, Mejls.
Christen Larsen, Mejls.
Peder Chr. Larsen, Mejls.
Ingvar Christensen, Orten.
Tormod Christensen, Frisvad mølle.
Martilius Andersen, Orten.

1739 udsendtes fra kancelliet et cirkulære til alle landets kommuner angående skolevæsenet.

Det var antagelig både en forespørgsel for at få et overblik over, hvad der var af skoler, og en henstilling om at oprette nye skoler. Man har også haft opmærksomheden henvendt på de små ejerlav, der hørte til Varde sogn.

Der findes et svar på dette cirkulære i Ribe bispearkiv i Viborg sålydende:

»De udenbys Beboere, Varde Menigheder tillagte, er baade vidt adspredte og mesten ganske fattige og uformuende, saa at det vilde falde Forældrene saa tungt som Børnene besværligt, ifald noget Skolehus skulde sættes, og Børnene i Almindelighed søge, saasom de faa, smaa Byer, som gaar til Varde Kirker ligger i 4 Herreder, og ifald det giver vaade Aaringer, er Næringen slet aflagt for de fleste, som har mesten intet at leve af end sorte (Potter) Gryder, hvorfor Stefan Nielsen Ehrenfeld som den største Lodsejer mener, at det er bedst, Børnene søger Varde Skole som hidindtil. Thi Skoleholdere at lønne er umulig for Bønderne, medmindre der ved den latinske Skoles Ophævelse her i Byen maatte anordnes og -sættes to gode Kordegne, hvoraf een paa Landet kunde bo, enten i Frisvad eller Blaksmark, hvor han kunde holde Skole for alle de Børn, hvis Forældre er boende paa den nordre, vestre og østre Side, og saa lønnes med noget af det som Rektoren og Collega her i Skolen har nydt, da Bønderne i lige Maade kan contribuere til Ildebrand, Græsning og Skolehusets Vedligeholdelse, hvilket kunde være baade til Nytte, og Beboerne til Opbyggelse for Ungdommen. Og kan saavel Sangen i Kirken som Undervisningen for Ungdommen blive vel forrettet og upaaklagelig fo-

restaaet af de to danske Skoleholdere her i Byen, som begge ere skikkelige og til Skolehold i alle Stykker efter Forordningen bekvemme.

Hvad Kirkelys er angaaende, da som Forordningen har Hensigt til Landsbykirker, saa vides ikke, om Varde Kirker skal i sligt Tilfælde noget til danske Skoler contribuere.«

Der blev altså efter dette ikke bygget skolehus i landdistrikterne, og jeg tænker, at skolearbejdet i henhold til dette cirkulære og med at søge Varde danske skole har været ringe.

1793 blev der gjort et nyt forsøg på at få et ordnet skolevæsen. Der findes i Viborg (Varde St. Nikolaj og Varde St. Jacobi Præstearkiv) en fundats for skolen, som ligger ved Frisvad for børnene i bemeldte Frisvad, Mejls, Blaksmark og Rosengaard m. v.

Fundatsen er øjensynlig skrevet af kammerherre Chr. Rosenørn, Nørholm. Den har kammerherrens, præstens og de fleste af beboernes underskrifter og indstilles til stiftsamtmandens og biskoppens approbation, og man måtte tro, at skolesagen dermed var lagt godt til rette for fremtiden. Det virker derfor som en skuffelse, da der ved udskiftningen i Frisvad 1795 ikke er tale om et skolehus og en skolelod, men derimod om et hus, hvor skrædder Niels Andersen må bo i hans og hans kones levetid, hvorefter jorden skulle falde tilbage til de to gårde matr. nr. 3 og 4.

Fundatsen, som den findes i arkivet, har ikke biskoppens og stiftsamtmandens underskrift og approbation, og man må spørge, om disse skoleplaner ikke har været ført ud i livet.

Men der er beviser for at der ved århundredskiftet er øvet skolegerning i Mejls og Orten, der godt kan tåle sammenligning med moderne skoleforhold.

Kilderne er meget sparsomme. Det opbevarede findes kun i spredte glimt, og man må tage fantasien til hjælp for at danne sig et billede.

Jeg tænker mig, at ejerlaugene har gjort aftale med en opvakt mand om at undervise deres børn.

Skolestuen har været storstuen i en gård, sandsynligvis har det ikke ligget fast på et sted i sæsonen, men har måttet skifte af hensyn til de lange afstande. Dette har kammerherren villet have ændret til et skolehus i Frisvad, men måske der allerede på dette tidspunkt har været samarbejde med Orten, og det har måske været medvirkende til, at planerne om skolen i Frisvad ikke blev fremmet.

Det har sikkert været meget beskedent. Læreren fik kost og natteophold på skift hos beboerne. Lærerlønnen var lille, og kravene om skolemateriel minimale.

1814 kom der atter en forordning om skolevæsenet, og da kom det hele vel i fastere rammer.

Der blev udnævnt en skolepatron og to skoleforstandere. Skolekommissionen blev udnævnt af skoledirektionen antagelig efter indstilling af de lokale myndigheder, og sammen med præsten havde de tilsyn med skolens arbejde og udvikling. Præsten var selvskreven formand for kommissionen.

Glimtvis har jeg fundet Mads Jepsen, Blaksmark, som skolepatron samt Peder Hansen, Frisvad, og Hans Christensen Rotbøl, Orten, som skoleforstandere og senere Thomas Nielsen Møller, Frisvad, samt Peder Brun, Orten, og Jens Clausen, Mejls.

Ligeledes har jeg fundet et udateret vidnesbyrd om, at der i et skoleår har været skolestue på skift hos Niels Bertelsen, Mejls udflyttere, Niels Boels enke, Frisvad (V. Thuesen), og Hans Christensen, Rotbøl, Orten.

Der findes en oversigt over skolevæsenet i Varde landsogn fra 1819:

A. Distriktsdelingen:

1. Distrikt:
   a. Orten 7 Gaarde.
   b. Isbjerg Mølle. 1 Gaard 1 Hus.
2. Distrikt:
   a. Mejls. 11 Gaarde 4 Huse.
   b. Blaksmark. 2 Gaarde 3 Huse.
   c. Frisvad. 6 Gaarde 2 Huse.
   d. Rosengaard. 1 Gaard 2 Huse.
   e. Lunderup. 1 Gaard.
3. Distrikt:
   a. Gellerup. 6 Gaarde,
      som henligger under Varde By.

B. Skolelærerens Lønning til een Lærer, som bestrider Undervisningen i begge Distrikter.
   a. Kosten hos Beboerne samt Logi.
   b. Løn 16 Td. Byg.

Denne udgift udredes ved Ligning af de tvende Distrikter, hvorimod Gellerup By, som nu er henlagt til Varde Bys Skole, til denne By erlægger sine Skoleafgifter.

Naar Kordegne-Embedet i Varde ophører, da erlægges af dette Embede 4 Td. Byg aarlig til Hjælp til Skolevæsenet i forommeldte Landsogns tvende Skoledistrikter.

I 2. Distrikt behøves en Skolestue opført, om dennes Beliggenhed paa et passende Sted i Distriktet ville den respektive Skolekommission behage at give Forslag samt tillige Forslag om Skolestuens Opførelses Bekostning.

Direktionen for Skolevæsenet i Ribe nordre Amtsdistrikt.

H. Kofod. *C. D. Kofod.*

Ovenstaaende Skrivelse bringes herved til almindelig Kundskab for samtlige Beboere i Orten, Isbjerg Mølle, Mejls, Blaksmark, Frisvad, Rosengaard og Lunderup.

Brøndsted, Sognepræst. *Mads Jepsen,* Skolepatron.
Hans Christensen Rotbøl og P. Hansen,
Skoleforstandere.

Skoledirektionen har ifølge ovenstående ønsket, at 2. distrikt, Mejls m. v., skulle have et skolehus, og i spørgsmålet om husets beliggenhed og udgifternes fordeling opstår der divergerende meninger, idet Lunderup og Rosengaard mener, at deres vejlængde til skolen giver dem ret til væsentlige lettelser i skoleudgifterne.

Fra Nørholm er der øjensynlig sket henvendelse til skoledirektionen for at få dette spørgsmål klaret, og der foreligger følgende skrivelse fra præsten i Varde til sognets beboere.

»Skoledirektionen for Ribe nordre Amtsdistrikt har under 20. December d. A. tilskrevet mig følgende:

Den respektive Skolecommission har under 24. f. M. meddelt, at der i dens Forsamling til Ligningens Forfattelse over Udgifter til Skolehuset i Sognet er opstaaet ulige Mening, om Lunderup Hovedgaard skulde ansættes i Ligning efter dens Hartkorn, eller om den efter Stamhusejerindens Tilbud og Mening kun skal paalignes bemeldte Hovedgaard Bidrag efter Halvdelen af dens Hartkorn, samt at den paa Gaarden boende Forpagter skulde tage Andel lige med den mest velhavende Bondefamilie i Distriktet.

I Anledning heraf meddeles til Efterretning ved Ligningens Forfattelse:

At Direktionen anser den af Stamhusejerindens til Nørholm foreslaaede Deltagelse i Skoleudgifterne af

Lunderup Hovedgaard at være passende og overensstemmende med Skoleforordningen af 29. Juli 1814, som siger, at ikke alene Hartkornet, men Formuens Tilstand og anden Lejlighed bør tages i Betragtning. (Hvad angaar den af Bygmester Stobberup, Rosengaard, i Kommissionen ytrede Formening: at Lunderup og Rosengaard i Betragtning af deres længere Beliggenhed fra Distriktets Skole, som ville blive over ¼ Mil ville kunne komme til en Lindring i deres Bidrag til Skolen, imod de Beboere, som ligger Skolen nærmere, da bifaldes denne som grundet i Skoleforordningen, der siger, at Beboernes Lejlighed skal tages i Betragtning, og da de anførte Gaarde have besværligen Skolevej, hvorved ofte Hindringer kan møde, bør dette og komme i Betragtning til en passende Lindring i Bidragene til Skoleudgifterne.

Hvilket hermed meddeles til mundtlig Kundskab for alle Skoleinteresserede i Landsognet (Gellerup By undtagen) ved tjenstlig Anmodning til Sognefogeden, Søren Jepsen i Mejls at besørge samme bekendtgjort for alle Beboere i Mejls, Frisvad, Blaksmark og Orten Byer og derefter ved Tilstaaelse af samme Bekendtgørelse at tilbagesende dette undertegnede.

Varde, 23. Decbr. 1819.

G. J. Brøndsted,
Formand for Skolekommissionen.

Ligningen fra 1819 findes ikke, men man kunne tro, at der i ovenstående erklæring fra skoledirektionen til herværende skolekommission var angivet rene linier, hvorefter alle måtte have sig at rette.

Men ligningen af 1821 gav igen anledning til uoverensstemmelser.

Til skolekommissionens møder og afgørelser kunne tilkaldes hæderlige mænd af sognet, og de følgende

par skrivelser kan give et billede af, hvilke vanskeligheder det kan volde at få lagt en ligning.

Skoleligning af 1821.

For indeværende Skoleaar er Skolestue for 2. Distrikt til Vinter- og Sommerskole lejet paa samme Sted i Distriktet som forrige Aar for 6 Rdl. kurant, og saaledes kun denne Sum er paalignet Distriktet. Mikkel Stobberup har paa Grund af hans afsides Beliggenhed fra Skolelokalet efter hans Anmodning og Direktionens Resolution i afvigte Aar nydt Moderation i hans Bidrag til Skolebolden ved aldeles Fritagelse for Skolelærerens Kost og Natteophold.

At ovenstaaende Ligning er forfattet af undertegnede Skolekommission og tiltagne hæderlige Mænd af Sognet med fælles Overlæg og eenstemmige Samtykke og med bedste Skønnende, saa vidt Beboernes Formuetilstand kunde være os bekendte, samt en ligelydende Genpart af samme er henlagt hos Skolepatronen Thomas Møller i Frisvad til Beboernes Eftersyn og Kundskab bevidnes.

Varde Landsogns Skolekommission, 18. Jan. 1821.

G. J. Brøndsted. S. Jepsen. Jens Clausen.
Hans Christensen, Rotbøl. Thomas Møller.
Mikkel Stobberup.

Det kan måske være rigtigt at vedføje følgende:

Brøndsted var skolekommissionens formand, Thomas Møller, Frisvad, Hans Christensen Rotbøl, Orten, og Jens Clausen, Mejls, var medlemmer af kommissionen. Mikkel Stobberup, Rosengaard, og Søren Jepsen, Mejls, var indvarslede hæderlige mænd af sognet.

Som reaktion mod denne ligning, hvis enkeltheder ikke er kendt, kom til skolekommissionen følgende skrivelse:

»Da jeg ej indser Grunden, hvorfor Kommissionen har funden Rosengaard mere berettiget til Moderation end Lunderup, der dog ligger ⅛ Mil længere borte fra Skolelokalet end Rosengaard, og den Amts-Skole-Direktions Skrivelse af 20. Decbr. 1819 udtrykkelig tilstaar begge Gaarde Moderation i Forhold til Vejens Længde og Besværlighed, saa kan jeg ej underskrive foranstaaende Ligning, men maa i Henhold til førnævnte Direktions-Skrivelse paastaa, ej alene Fritagelse for Kostdage ligesom Rosengaard, men ogsaa paa Grund af at Lunderup ligger ⅛ Mil længere fra Skolen end Rosengaard, tillige Fritagelse for Pengebidrag. Men jeg erklærer mig paa Forpagterens Vegne villig til at yde det paalignede Kvantum Byg. Skulde Skolekommissionen ej finde denne min Paastand billig og overensstemmende fornævnte Amtsdirektions Skrivelse, maa jeg bede mig samme Resolution desangaaende indhentet, inden jeg kan anse Forpagteren paa Lunderup pligtig til at svare efter Ligningen.

Nørholm, 5. Febr. 1821.

Paa Lunderup Ejers med Forpagters Vegne.
L. Rosenørn.

På grund af denne protestskrivelse blev lagt en ny ligning med følgende underskrift.

»At ovenstaaende Ligning er forfattet i Overværelse af og med fælles Samtykke af undertegnede Medlemmer af Skolekommissionen og tiltagne hæderlige Mænd af Landsognet efter bedste Skønnende og i Overensstemmelse med Direktionens tvende Skrivelser af 20. Decbr. 1819 og 26. Febr. 1821 bevidnes.

Varde Landsogns Skolekommission, 2. Marts 1821.

G. J. Brøndsted. *L. Rosenørn.* *M. Stobberup.*
N. Plauborg.

Indvarslede Sognefoged Søren Jensen af Mejls mødte ikke, og undertegnede erklærede, at de hverken vilde eller kunde underskrive denne Ligning, da de formente, at den Lunderup Ejer og Forpagter i Ligningen tillagte Moderation var fornærmelig for dem og Distriktets øvrige Beboere.

Th. Møller. Jens Clausen. Hans Christensen Rotbøl.

Underskriverne behøver ingen præsentation. Med undtagelse af Niels Plauborg, der var forpagter paa Lunderup, har vi mødt dem før.

Lunderup og Rosengaard havde direktionens godkendelse til, at de fik moderation af deres udgifter paa grund af deres afstand fra skolen. Der blev en ordning, så Lunderup skulle afgive 1½ td. byg årlig, og Rosengaard ligeledes 1½ skp. byg til distriktets skoleudgifter, medens de skulle være fritaget for bidrag til lærerens kost og natteophold. Denne særstilling for de to gårde blev bevaret til 1867. Der blev gjort flere forsøg på en ændring, men altså uden resultat.

Skolestuen i 2. distrikt, som efter direktionens opfattelse var påkrævet 1819, blev først til virkelighed 1831. — Man klarede sig på følgende måde:

Ligning,

hvorefter Varde Landsogns 2. Distrikt for saavidt samme Lov tiltrækker, giver Skolelærer Kost og Natteophold fra 1. Okt. 1825 til 1. Okt. 1826.

Søren Jepsen, Mejls	10	Dage
Lars Jensen, Mejls	7	—
Jens Clausen, Mejls	6	—
Kalle Mortensen, Mejls	6	—
Hans Pedersen, Mejls	7	—
Niels Nielsen, Mejls	10	—
Niels Bertelsen, Mejls	7	—

Christen Hansen, Mejls	6	—
Niels Jessen, Mejls	6	—
Niels Christensen, Mejls	6	—
Anders Christensen, Mejls ..	2	—
Peder Hansen, Frisvad	11	—
Thomas Møller, Frisvad	8	—
Christen Jørgensen, Frisvad .	7	—
Peder Thomsen, Frisvad	7	—
Christen Haltrup, Frisvad ..	7	—
Niels Christensen, Frisvad ..	7	—
Mads Jepsen, Blaksmark ...	11	—
Thomas Simonsen, Blaksmark	6	—

De Dage, som i en By overskydes fra Vinterskole, tages til Brug ved Sommerskole i Distriktet, ligesom og at de Kostdage, som efter Skolekommissionens forenede Bestemmelser vilde mangle i Blaksmark, bliver at tage hos Udflytterne af Mejls, medens Skolen holdes i Blaksmark Skolestue.«

Dette gælder som nævnt 2. distrikt, men man må formode, at det har været ligeså i 1. distrikt.

I skolens struktur er der næppe sket store forandringer med forordningen af 1814, men der blev indført skoletvang, og der blev klaget over mange forsømmelser. Der idømtes mulkter for forsømmelser, og der er også eksempler på, at de måtte inddrives ved udpantning. Der er også tegn på, at man har forsøgt med sommerskole, men måske netop på grund af de mange forsømmelser, især om sommeren, er man ret hurtigt gået over til udpræget vestjysk skoleordning med praktisk taget alt skolearbejde i vintertiden.

Med skolekommissionen blev der også indført skarp læretvang, og det kunne give anledning til uoverensstemmelser.

Religion var et stort fag, og der krævedes meget af

børnene. En enkelt indberetning til skolekommissionen kan måske belyse dette problem.

»Til Velærværdige Hrr. Pastor Vilh. Nees, Varde.

Ifølge Deres Befaling har jeg tilholdt den skolesøgende Ungdom at lære Anmærkningerne i Lærebogen udenad, men da Niels Nielsens Søn af Mejls, første Klasse, Løbe No. 2, Niels Peder Nielsen i denne Uge er bleven foresat til Morgen-Lektie (3 Dage efter hinanden) at begynde paa 1. Capitel i Lærebogen for tillige at lære Anmærkningerne net udenad, saa har han dog intet lært af Anmærkningerne, men har hver Morgen fremvist en Lektie af 4. Capitel, som han siger, at hans Fader havde foresat ham at lære udenad.

Drengen siger, at hans Fader har sagt, at han ej skal lære Anmærkningerne, førend han først har lært Bogens Læresætninger og de dermed forbundne Sprog.

Drengen er 9½ Aar gammel og har god Nemme, men slig Genstridighed og Ulydighed, der hindrer de givne Regler at følge i Skolen, skal jeg hermed indmelde og udbede samme afhjulpne det første muligt.

Varde Landsogns 2. Distriktsskole, 19. Novbr. 1825.

Ærbødigst

Kr. Sand, p. T. konst. Skolelærer.

Med de foregående sider skulle der være givet glimt fra skolens historie indtil o. 1830. Efter den tid må man regne med, at skolens rammer blev omtrent, som de bevaredes århundredet ud.

Kilderne er stadig spinkle, men det lader sig vel gøre af de små glimt at danne sig et billede.

Skolehuset i Mejls blev bygget 1831, og dette distrikt er nok blevet så stort, at man har ophævet skolefællesskabet med Orten. Gellerup fik sin egen skole 1822 el. 23, og det er muligt, der har været lærerfællesskab med Orten.

Orten fik sit skolehus 1831, medens Gellerup fortsatte med skolestue i gårdene til 1846. Der er endnu kun tale om skolestuer, der var ikke bolig for læreren.

Man finder glimtvis nogle lærernavne. Niels Christensen, Mejls, lærer i Gellerup 1823, Jeppe Jessen, Orten, lærer i Orten 1828. Man har allerede mødt Kr. Sand, Blaksmark, som lærer i Mejls og Orten? 1825. Vintrene 1842—44 var Morten Eskesen vinterlærer i Gellerup, og han har fortalt i sine erindringer, at han afløste gamle Kr. Sand, Blaksmark.

Kr. Sand må have været lærer på skift i alle tre skoler. Han var fæster af nr. 9 i Blaksmark. 1834 blev fæstet overdraget til sønnen, Mads Chr. Sand, og Kr. Sand har fortsat med lærergerningen.

Antagelig har Kr. Sand fortsat med lærergerningen i Mejls til 1833. Dette år overtog Christen Hansen ejendom nr. 12 i fæste efter sin fader Anders Christensen, og omtrent samtidig blev han antaget som lærer i Mejls skole, der var bygget på modsat side af vejen, og dermed gled skolearbejdet ind i mere faste former, og kost og boligspørgsmålet var klaret på en god måde for begge parter.

Chr. Hansens adkomst til at være lærer har antagelig været den sædvanlige — tilfældige forberedelse og prøvesteeksamen.

Hans virke og værdi som lærer er det ikke muligt at vurdere, men da der ved ændring i den kommunale valglov 1855 blev mulighed derfor, indvalgtes han i forstanderskabet, og da møller Schmidt, Frisvad, trak sig ud af forstanderskabet før funktionstidens udløb 1859, blev Chr. Hansen valgt som formand, og han blev således den første egentlige lægmand, der blev leder af sognets styrelse. Han forlod forstanderskabet ved nytår 1862 — han var da en ældre mand og vist også en syg mand.

Sidst på året 1862 søgte han om tilladelse til, at hans søn, Anders Christensen, måtte vikariere for ham i sygdomsforfald. Dette kunne bevilges uden betænkeligheder, da A. C. havde været vinterlærer i Orten og Ansager.

Chr. Hansen døde 1867, 65 år gammel.

Ved Chr. Hansens død efter mere end 30 års lærergerning i sognet, stod forstanderskabet over for flere opgaver.

Der skulle antags en lærer, og udviklingen havde gjort det naturligt at antage en seminarieuddannet mand. Begge disse problemer lod sig ordne. Men så var der tillige boligspørgsmålet.

Efter datidens forhold var det naturligt, at sognets faste lærer fik anordningsmæssig bolig og degnelod. Der blev afholdt sognemøde om sagen, og der var almindelig stemning for, at tidens krav skulle opfyldes, og der skulle tages videst mulig hensyn til lærerens ønsker.

Der indkom tre tilbud om afståelse af jord til degnelod. Det ene, Hans Simon Pedersen, Blaksmark kro, kunne læreren ikke godkende, og de to andre, Rasmus Bondesen og Anders Christensen, Mejls, kunne forstanderskabet ikke tage imod af økonomiske grunde, så resultatet blev, at man bestemte sig til at bygge 4 fag til skolehuset, 12 alen bred, og indrette lærerbolig der. Dermed var lærerboligspørgsmålet løst for de følgende 12—14 år.

1881 tog man spørgsmålet op igen om degnelod og lærerbolig, og efter trange forhandlinger blev det bestemt at købe en forsømt ejendom af Hans Jessen Jørgensen for kr. 2400. Jorden blev drænet og merglet, og bygningerne blev restaureret efter skoleautoriteternes anvisning, så ejendommens pris blev ialt kr. 5175. Ved frigørelsen af lærerboligen i skolehuset, blev denne ud-

videt til samme bredde, 12 alen, og der blev indrettet en skolestue mere. Dermed havde skolehuset og degneboligen i alt væsentlig den struktur, som blev bevaret til 1908, da en ny skole blev bygget. Degneboligen blev solgt til lærer Eriksen 1913, og en nu lærerbolig blev bygget ved skolen.

Som Chr. Hansens efterfølger antoges Frederik Christian Møller juli 1867. De omtalte 4 fag til lærerbolig blev først færdigbygget i sept. 1868. Hvordan man har ordnet sig i dette år kendes ikke. Lærer Møllers virke i Vardc landsogn blev ikke af lang varighed. Allerede 1871 søgte han bort herfra til Lydum skole, og som hans efterfølger blev antaget Kristen Thorsen Eriksen.

Eriksen var født i Brøndum sogn 1844 og var således 27 år, da han fik embedet i Mejls. Han var lærer i Mejls i mere end 40 år og endvidere lærer i Orten og Gellerup om sommeren indtil 1904 el. 1905.

Gennem hans særprægede og stærkt personlige undervisning skabte han betingelser for alt det nye, der voksede frem i denne tid på åndslivets områder. Han havde sine rødder tilbage i enevældens tid, og det prægede ham for livet.

Han tog sin afsked 1913, men købte (som nævnt) degnelodden og -boligen og boede der til sin død 20. okt. 1920. På hans grav er rejst en mindesten af sognets beboere med indskriften »Aldrig til fals for Folkegunst.«

Som Eriksens afløser kom Kr. Dejbjerg. Han er født i Hoddeskov 1888 — udgået fra Gedved seminarium 1909 — lærer et par steder, inden han fik ansættelse i Mejls 1913.

Dejbjergs virke i Mejls blev kun til 1922, da han blev førstelærer i Vester Hæsinge på Fyn. Han bor nu, fra 1954, som pensionist i Odense. Det blev vel Dejbjergs opgave i Mejls at indlede en ny tid i skolen, men

han tog tillige aktiv del i det ungdomsarbejde, der var begyndt med oprettelse af ungdomsforeningen for Varde og omegn 1909.

1922 kom lærer N. Bang Mikkelsen til Mejls.

Lærer N. Bang Mikkelsen var født i Allingaabro 1889. Efter eksamen fra Gedved seminarium blev han først lærer på Aaby højskole og realskole. Derefter var han lærer i Lunde og Oksby 1913—19, og efter at have været lærer i Østrup v. Roskilde kom han som førstelærer til Mejls 1922.

Det blev hans opgave i den korte tid, han var lærer i Mejls, at virke for udvikling og modernisering af biblioteksvæsenet.

Han døde 1930.

Derefter blev N. Arevad Nielsen lærer i Mejls. Han er født 1901 i Ejstrupholm, lærereksamen fra Jellinge 1927, lærer et par steder, inden han blev lærer i Mejls, førstelærer i Farre fra 1940.

Endelig blev J. Gammelby lærer 1940. Han har lærereksamen fra Tønder 1929, havde embede et par steder, inden han kom til Mejls, hvor han virker endnu.

Denne skematiske oversigt gælder enelærer- og førstelærerne i Mejls, der har været og fremdeles er det faste punkt i sognets skolevæsen.

O. 1880 forsøgte man at indrette pogeskole i vintertiden i lejede lokaler, men forsøget faldt nok ikke så godt ud, og det blev i stedet til det omtalte 2. klasseværelse i Mejls med bolig til en ugift lærer el. lærerinde. Efter den tid har der i regelen været en vinterlærerinde, som har undervist yngste klasse samt givet undervisning i håndarbejde for alle skolens piger. Der har ofte været skifte, men man må måske nævne Ane Johanne Leth og Johanne Madsen, begge fra Mejls, og begge havde embedet i nogle vintre. Som afslutning på

vinterlærerindeordningen kan nævnes Henriette Knudsen, gift Jessen, nuværende lærerinde i Orten.

Fra 1932 har der været faste andenlærere eller lærerinder. Fru Gammelby, der ligesom sin mand er uddannet på Tønder seminarium, har således været lærerinde siden 1946.

1908 blev bygget ny skole med gymnastiksal i Mejls lidt sydligere end den gamle skole.

1913 opførtes lærerbolig og 1942 blev det hele udvidet efter skolelovens (1937) krav med ny gymnastiksal — sløjdsal — bibliotek m. m.

Det vil fremgå af det foregående, at Varde landsogns skolevæsen synes at være groet ud af forældrenes trang til at bibringe deres børn dog nogen boglig viden. Her var jo ingen kirke som samlende midtpunkt, og henvisningen til »Varde danske Skole« har næppe haft stor betydning.

I den første tid var der som nævnt lærerfællesskab mellem Mejls og Orten. Men da Mejls blev stor nok til at klare sig selv, og Gellerup fik sit eget skolevæsen 1822, blev Orten og Gellerup distriktet sideordnede. Dette forhold bevaredes i mere end hundrede år.

Da Mejls fik sin fastboende lærer 1833 eller 34, indførtes antagelig snart den ordning, at denne lærer underviste en halv dag ugentlig i Orten og Gellerup i sommertiden.

Denne skoleordning var vist knap legaliseret. Der findes i sognerådets protokol vidnesbyrd om, at autoriteterne ville have indført mere skolegang i sommertiden, men sognets styre hævder, at den gældende ordning har hævd langt tilbage i fortiden, og de strakte sig til at indføre heldagsundervisning for alle børn 7½ md. for at bevare den gamle sommerskoleplan.

Skolerne i Orten og Gellerup blev i de mange år betjent af vinterlærere, i Orten måske enkelte gange af

lærerinder. Der var ofte lærerskifter, og det er kun glimtsvis man træffer lærernavne.

Som et enkelt lærernavn i Gellerup bør vel nævnes Karl Kristiansen. Han købte gård i Gellerup 1898 og var lærer 1898—1908. Han havde forinden været vinterlærer i Lydum og var senere lærer i Sjælborg.

Med skoleloven af 1903 krævedes der så megen skolegang af yngste klasse om sommeren, at der måtte ansættes helårslærere også i Gellerup og Orten. Skolerne blev biskoler, og 1908 blev det vedtaget i sognerådet, at embederne skulle besættes med seminarieuddannede lærere.

Skolehusene i Orten (1831) og Gellerup (1846) var antagelig mindstemål af, hvad man kunne kræve. Huset i Gellerup (ved Henrik Bakkesens gård) blev af flere grunde fornyet og flyttet ud på heden til en mere central plads 1886. I den nye skolebygning blev indrettet værelse til en lærer eller lærerinde. 1907 blev bygget gymnastiksal ved skolen, og dermed var rammerne lagt, indtil der blev bygget lærerbolig og stillingen blev et fast enelærerembede 1915.

Huset i Orten blev fornyet o. 1890, også her blev bygget gymnastiksal 1907, samt lærerbolig og fast enelærerembede 1920.

Den første enelærer i Gellerup var L. Chr. Larsen, eksamen fra Skårup seminarium, lærer i Gellerup 1915—22, derefter lærer på Lolland, død 1957.

Efter Larsen blev Fr. Sneum lærer i Gellerup, han havde eksamen fra Jellinge 1911. Derefter var han biskolelærer i Gellerup et år, men fik så embede på Mors 1913—22 og igen lærer i Gellerup til sin død febr. 1953.

Lærer H. E. C. Hansen er seminarist fra Odense. Han var lærer et par steder, indtil han i 1953 blev lærer i Gellerup til 1960, og danner således slutning på lærerrækken her.

I Orten blev N. Ravn Pedersen ansat som biskolelærer 1918. Han har lærereksamen fra Haslev seminarium 1917. Enelærer 1920, førstelærer 1944 og fortsatte som førstelærer i en treklasset skole 1949.

Som allerede nævnt, og som det vil fremgå af det foregående har skolerne i Orten og Gellerup været ligestillede indtil i de senere år, da Orten gennem industri og udstykning har været inde i en vældig udvikling, der som en naturlig følge må give sig udslag i børnetallets forøgelse og skolens udvidelse.

Med undtagelse af den omtalte uoverensstemmelse fra 1819 og 1821 har skolens historie været præget af ro og fordragelighed.

Med sogneforstanderskabet fra 1841 og sognerådet fra 1868 kan man dele skolens styre i to dele.

Den økonomiske ledelse blev varetaget af forstanderskabet (sognerådet), medens det pædagogiske tilsyn fortsat var overladt til skolekommissionen med præsten som formand. Som menige medlemmer valgte sognerådet to medlemmer, hvoraf den ene skulle være medlem af rådet.

Glimtvis kan man opfange enkelte træk fra tiden.

Morten Eskesen har fortalt i sine erindringer, at det egentlig hørte til præstens embedspligter ved månedlige besøg i skolen at føre tilsyn med skolernes arbejde og protokollens rette førelse, men provst Nees ville helst have protokollen forevist i præstegården.

Arbejdet og samarbejdet er vel i regelen gået gnidningsløst. Dog skal her lige i det væsentlige efter hukommelsen fortælles om et sammenstød mellem embedsmanden, provst Obliz og sognerådet.

Som vinterlærer i Gellerup var for vinteren 1895–96 antaget H. P. Truelsen, Varde. Han var født i Tinghøj, og han havde tidligere været vinterlærer i Tinghøj og Orten. Der var et gammelt modsætningsforhold

mellem provsten og Truelsen, og det var sandsynligvis af mangel på kvalificerede ansøgere, at provsten var gået med til denne ansættelse. Truelsen var afholdt af forældre og børn, og da man var forberedt på, at provsten ved forårseksamenen ville vise sin magt og myndighed, var der mødt særdeles mange af forældrene, ligesom der var en fyldig repræsentation for sognerådet for at støtte lærer Truelsen. Tordenvejret udeblev dog ikke, og eksamensdagen blev ikke en festdag, selv om lærer og børn klarede sig pænt ved prøverne.

Da embedet skulle besættes det følgende efterår, var Truelsen atter ansøger, og sognerådet antog ham uden at tage hensyn til andre ansøgere. Truelsen havde begyndt skolearbejdet 1. oktober, men provsten (skoledirektionen) antog en seminarist på trods af sognerådets afgørelse, og Truelsen måtte fortrække.

Ældre folk kan endnu fortælle om et skarpt sammenstød mellem provst Obeliz og lærer Eriksen ved en forårseksamen i Mejls skole. Det er vel fortællingen om resultatet, når to hårde stene støder sammen.

Ved århundredskiftet blev oprettet et reciderende kapellani ved Varde kirke, og der blev truffet den ordning, at kapellanen var landsognets sognepræst og formand for landsognets skolekommission.

Den første kapellan var P. Oldenborg, søn af overpræsident Oldenborg, København. Han sluttede sin gejstlige løbebane som biskop i Aalborg.

Efter århundredskiftet har skoletilsynet undergået adskillige forandringer i henhold til lovgivningen.

O. 1917 blev skolekommissionen udvidet til 4 valgte medlemmer, så hele sognet på den måde kunne blive repræsenteret.

Da pastor Eller 1922 kom til Varde som kapellan, blev han i henhold til ovenstående formand for skolekommissionen, og da han i 1931 blev udnævnt til sog-

nepræst i Varde, fortsatte han som skolekommissionsformand.

I henhold til lov af 20-4-1933 om tilsyn med skolerne var præsten ikke mere selvskreven medlem af skolekommissionen, men pastor Edv. Eller fortsatte dog som formand til 1950, da der krævedes, at kommissionens medlemmer alle skulle være bosiddende i sognet. Pastor Eller fratrådte således efter 28 års formandsskab og havde dermed den længste tjenestetid i skolevæsenets historie.

Den første formand for skolekommissionen under den ny ordning var Tormod Kristensen, Frisvad, og senere Christen Nielsen, Frisvad.

Inden jeg slutter denne oversigt over skolens historie, vil jeg prøve at give en vurdering.

Det må fremgå af det foregående, at skolerne i alle tre distrikter er groet frem fra meget små, beskedne, lejede skolestuer til tre velbyggede og velforsynede skolekomplekser, hvoraf Gellerup nu fra 1960 er overgået til ungdomsskole.

Mejls fik ret hurtigt sine særlige forhold, idet den daværende lærer tillige var fæstehusmand på den modsatte side af vejen og kom til virke som fast ansat lærer 1834—67.

Orten og Gellerup var små skolekredse med vinterlærere helt til efter århundredskiftet. Det var i reglen unge lærere. Vi kan stort set dele dem i tre kategorier. 1. Unge landmænd, som havde lyst til at prøve kræfter en vinter eller to som lærere, og 2. unge mænd, der tog et par år som vinterlærer, inden de havde alderen til at blive optaget på seminariet. En prøve hos provsten kunne give dem adkomst dertil. 3. Unge seminarister, der indledede deres skolegerning ved et sådant vinterlærerarbejde. Skolemæssigt har det næppe betydet me-

get, hvilken kategori, de tilhørte. Det svageste punkt var dette, at det hørte til sjældenheder, at en lærer virkede mere end en vinter eller to på stedet. Der kunne ikke blive et bindeled fra vinter til vinter.

Det var altså meget beskedent i de lejede skolestuer og i de små skolehuse i Orten og Gellerup, og vi kan godt tage Mejls med, men alligevel er der øvet en gerning, som vi kan være glade for, og som også har sat sine frugter.

Vi har vel ikke haft store personligheder som lærere i Varde landsogn. Den mest kendte er nok Morten Eskesen, og at hans lærerår i Gellerup har betydet noget for ham, kan man se deraf, at han besøgte gamle elever her helt frem til århundredskiftet.

Men lad mig slutte denne vurdering af den lille vinterskole med et erindringsbillede af daværende biskop Lindegaard, Ribe, fra hans skolevinter i Knoldeflod. (Findes i Ribe Stifts Aarbog 1953, s. 10—11).

»Jeg blev Vinterlærer i 1906 i mit Fødesogn, Grimstrup, i Skads Herred i Sognets yderste Udmarker, der var ved at blive forvandlet fra Hede til frugtbar Agerjord. Der var 10 Børn i Skolen i een Klasse i Alderen 7—14 Aar, gode og glade Børn, som jeg aldrig har glemt. De kom alle fra små Hjem. Forældrene var Hedeopdyrkere. De slog Lyng, som de kørte til Bagerierne i Varde og fik ombyttet med Brød. Jeg fik 225 Kr. i Løn for 7 Mdr., men gav i al den Tid kun 120 Kr. for fuld Kost hos Kr. Kristoffersen og Hustru, skønne Mennesker med et rent og nydeligt lille Hjem. De havde en klog og kærlig Bedømmelse af Mennesker og Tilstande; de havde en fin gammel Kultur, og jeg vil mindes dem i Kærlighed, saa længe jeg lever.

Den første Skoletime var mærkelig. Der sad de forventningsfulde Børn, og der stod den unge Lærer. Hvad skulde han sige til dem? Hvordan skulde han begynde?

Vi sang »Alt staar i Guds Faderhaand«; men jeg kunde endnu ikke faa begyndt. Saa sang vi den igen, og derefter kunde vi endelig begynde med det Fag, som de gamle Lærere altid begyndte med af Ærbødighed mod Faget, nemlig Bibelhistorie.

Hvordan gik Fritiden for en ung Lærer paa 17 Aar? Jeg havde mine Skolebøger fra Staby, en Bibel, Julegave fra Skolebørnene, H. C. Andersens Æventyr og en gammel Udgave af Hagerups Leksikon, som min Fader havde købt meget billigt i et Dødsbo. Der var i Sandhed Tid til at læse i disse Skatte, naar jeg Aften efter Aften sad alene i min lille Stue, omgivet paa alle Sider af den sorte Hede. Jeg fik da ogsaa Bibelen og mine Skolebøger læst igennem. Sindet var fyldt af Forventning, thi jeg maatte faa Lov til at komme paa Seminariet.

Mine Værtsfolk og andre i Skolekredsen syntes, at en saa uhyre Lærdom, som jeg sad inde med, maatte kunne udnyttes til Gavn ogsaa for ældre, hvis jeg vilde holde Møde for dem i Skolestuen. Med ungdommelig Frimodighed gik jeg ind derpaa, og nu fik jeg for Alvor travlt med at studere mit Leksikon. Jeg husker endnu, at mit første Foredrag handlede om Napoleons Generaler, og det faldt aabenbart i god Jord. En Nabolærer, saavidt jeg husker, laante mig Fabricius' Kirkehistorie, og den var alligevel bedre at lægge til Grund for mine Foredrag. Da Vinteren sluttede, forærede Skolekredsen mig et Skrivebord, som har fulgt mig siden og nu staar i Ribe Bispegaard.«

Dette er altså oplevet i vort nabosogn, men det kunne vel lige så godt have sket i en af de små skoler i Varde landsogn. At der også kunne være skyggesider ved denne skoleform, kender også vi, der har oplevet den, men når hjem og skole kan virke i fællesskab, sker der noget, enten der er højt eller lavt til loftet.

Den vestjyske skoleordning passer ikke til vor tids krav og forhold, men jeg tror, vi bør huske og erkende, at den har gjort sin gerning her i sognet på en god måde. Den har opfyldt de krav og det behov, man til sin tid har stillet til den.

Den vældige udvikling fra små, beskedne skolehuse til moderne skoler er sket som en rolig og naturlig udvikling, idet man til sin tid har søgt at leve op til tidens krav.

VEJVÆSENET

Som optakt til vejvæsenets historie bringes her følgende originale brev fra Teilmann med Outzens påtegning:

»Ifølge Deres højgrevelige Excellences, Hr. Stiftsbefalingsmand og Greve von Oertzens Ordre af 27. Marti sidst ang. Vejens Reparation ved Løgelbæk lod jeg Bønderne i Varde Sogn, Friisvad og Mejls Byer, ved Sognefogeden Christen Bertelsen i Blaksmark tilsige, at de 2. hujus skulle levere hver et Læs Lyng til den forfærdigede Vase ved bemeldte Løgelbæk, og Dagen efter møde fra hver Mand en forsvarlig Karl med Spade for efter Paavisning at forfærdige og opkaste Vasen, som og skete af dem alle, undtagen af Søren Hansen, Tonnis Pedersen, Christian Nielsen, Hans Hansen, Peder Thomsen og Hans Sørensen, alle af Mejls, hvoraf de 4 første burde levere hver et Læs Lyng og de 2 sidste hver et halvt Læs, og desuden af hver Mand forrette en Dags Arbejde ved Vasens Opkastning, som før er meldt.

I disse udeblevnes Sted har jeg da i Anledning af højbemeldte Ordre lejet 5 Læs Lyng bragt paa Vasen à 1 Mark og 6 Dages Arbejde forrettet, ligeledes à 1 Mark, tilsammen 11 Mark. Følgelig kommer mig til-

gode hos Søren Hansen 2 Mark, Tonnis Pedersen 2 Mark, Christian Nielsen 2 Mark, Hans Hansen 2 Mark, Peder Thomsen 24 Sk., Hans Sørensen 24 Sk. — hvilke Penge, da de ventelig lige saa lidet som at forrette Arbejdet i Mindelighed vil betale, er min underdanige Begæring, at for indbemeldte min Fordring hos vedkommende maatte gives mig militairisch Execution.

Nørholm, 7. Aprili 1753. *A. C. Teilmann.*

Svaret paaskrevet:

»I Mangel af mindelig Betaling autoriseres indmeldte Restance til Inddrivelse ved militairisk Execution fra de modvillige, som hver betaler i daglig Gebyr til Executanten 12 Sk. dansk der kontinuerer, indtil de skyldige med Hr. Teilmanns Kvittering beviser Restancen at være betalt.

Ribe, 8. Maj 1753. *J. H. v. Oertzen.*

I det gamle danske landskab var vejvæsenet ikke et problem. Samfærdselen gik ad de baner, forholdene krævede, og når et vejspor blev for dybt eller for dårligt, begyndte man med et nyt ved siden af, og de mange sideløbende spor over til dels udyrkede arealer har kunnet fortælle om, at de samme baner har været fulgt i århundreder.

Den første offentlige ordning af vejvæsenet var efter en forordning af 1806.

Arbejdet på vejene blev udført som pligtarbejde af beboerne efter hartkorn under sognefogedens ledelse.

Sognefogeden og det fri hartkorn (Lunderup) havde ikke arbejdspligt. Medens arbejdet på bivejene var et sogneforetagende, blev det for landevejene ordnet herredsvis.

Varde landsogn havde således arbejdspligt på Varde-Nymindegabvejen, medens Vester Nebel sogn havde

vedligeholdelsespligt over ca. 800 favne af vejen fra Gellerupholm over Gl. Gellerup mod Skonager.

Ved indførelse af sogneforstanderskaber 1841, skete der en regulering af vejvæsenet. Landevejen gennem Gellerup blev reduceret til bivej. Vejen var i en meget dårlig forfatning, og da skulle nu de seks gårdmænd i Gellerup pludselig grundforbedre og vedligeholde ca. 1600 favne vej. Det krævede en arbejdsydelse af de pågældende, der repræsenterede meget store værdier, og det skabte problemer, som fylder adskillige sider i forstanderskabets protokol.

Amtet ville intet yde til grundforbedringen, selv om man henholdt sig til, at vejen var købstadsvej for de østlige sogne, hvorfra der endog førtes en del brændsel til byen.

Ved et sognemøde i Blaksmark kro 6. maj 1847 blev indgået den overenskomst, at den øvrige del af sognet skulle deltage med en femtedel af udgifterne til grundforbedringen. Denne skulle foretages i årene 1847—48—49. Vedligeholdelsen skulle Gellerup alene klare.

Men så kom krigen, og så var der andre opgaver, som trængte på. Vejarbejdet kunne ikke afvikles efter de fastlagte terminer.

1850 kom en forordning om, at det arbejdsfri hartkorn (sognefogeden og Lunderup — ca. 30 td.) skulle deltage i vejarbejde.

Da Gellerup ikke var færdig med grundforbedringen af omtalte vej, gjorde de krav på at få andel i det tilgåede hartkorn, og det førte igen til lange forhandlinger, der dog endte med, at gellerupperne med amtsrådets bistand tildels fik deres krav opfyldt.

Fra sognerådsmøde 30. sept. 1867 kan endvidere anføres:

Afregning med Gellerup ang. Vejvæsenet.

Det særlige Vejvæsen, Gellerup har, foreslaas i Hen-

hold til Indenrigsministeriets Cirkulære af 16. Juli uden Afregning at overgaa til den samlede kommune.«

Senere blev vejen 1. kl. bivej, og kommunen fik dermed tilskud til vedligeholdelse fra amtet.

Ved vejens flytning til dens nuværende løb omkring 1880 bidrog amtet med ca. ⅔ af omkostningerne, og nogle år senere overgik den helt til amtets administration.

I sin oprindelse var foruden gellerupvejen kun to offentlige biveje: 1) fra Thorstrup skel over Frisvad og Mejls til Ringkøbing landevej, og 2) fra Frisvad over Stilbjerg gennem Orten til Janderup skel.

Senere er det offentlige vejnet udvidet og vedligeholdt efter tidens krav og lovgivningens krav.

Arbejdsydelsen er forlængst afløst — dog findes der måske endnu en lille rest i snerydningen.

FATTIGVÆSENET

I den gamle landsby var de fattige henvist til tiggergang. Der var ansat opsynsmænd (stodderkonger), som væsentlig havde den opgave at holde udenbys tiggere borte.

1750 nedsattes en fattigkommission i sognet bestående af præsten, sognefogeden og den største lodsejer samt 3—4 tiltagne hæderlige sognemænd. De var valgt for tre år — første gang af de tre selvskrevne og senere af samtlige medlemmer af kommissionen.

Der blev pålignet beboerne en afgift i penge og naturalier væsentlig efter hartkorn, og disse uddeltes til de trængende efter fattigkommissionens (forstanderskabets) bestemmelse.

Denne form med en selvstændig ligning til fattigvæsen og med sognepræsten som formand blev bevaret omtrent uændret til 1867.

Foruden de indkomne penge og naturalier ved ligning havde fattigkassen små indtægter ved bryllupper, ejendomshandeler og bøder samt ved salg af afdøde fattiglemmers ejendele. Fattigkassens budget var kun lille, og ydelserne til de fattige var meget beskedne, men alligevel kunne ligningen give anledning til klage.

I fattigprotokollen findes følgende:

Torsdag d. 17. Januar 1833 var Commissionen samlet i Varde Præstegaard.

Med den over Fattigvæsenet forfattede Ligning har Hrr. von Rosenørn, Nørholm, indsendt, at Forpagteren paa Lunderup ej bør sættes lig med Cancelliraad Brun, Gellerupholm. Commissionens Medlemmer formener, at Direktionens Resolution af 20. Decbr. 1829, da Forpagterens Vilkaar var mindre gode, kunde paa den Tid være paatalt, men at den nuværende Forpagter Plauborgs Formuetilstand er saa god, at han vel burde ansættes af Formue dobbelt med den mest velhavende Bondefamilie i Sognet.

Desuden har Christen Haltrup, Christen Jørgensen, Peder Hansen og Peder Thomsen af Frisvad forment ligeledes, at de ej bør sættes lige med Gellerup Beboerne paa den Grund, at de sidste er Selvejere. Det er ikke Commissionen bekendt, at Gellerup Beboere har Formue lige saa lidt som fornævnte Beboere af Frisvad; derimod er det vitterlig, at Gellerup Bys Jorder er de mest skarpt sandede i Sognet, samt at Beboerne i Frisvad har en ikke ringe Erhvervskilde ved Fabrikation af sorte Kar, saa deres Klage formenes aldeles ugrundede«.

I Mejls blev bygget et fattighus 1831 med bolig til en familie og med nogle få td. land pløjejord. Huset blev nedbrudt 1886 og salg af effekter efter nedbrydningen indbragte kr. 22,70.

Den væsentligste forsorg formidledes dog på den måde, at de trængende blev indtinget i kost og pleje ved årlig licitation i regelen til den lavest bydende.

Den sidste således indtingede døde 1903. Han havde været under fattigvæsenets forsorg siden sit 36. år 1860 og havde på den måde haft ophold rundt over hele sognet.

Med fattighjælp hørte tab af borgerlige rettigheder (valgret), og eftersom disse rettigheder fik større interesse og betydning, søgte man gennem lovgivningen at yde hjælp til selvhjælp, så rettighederne kunne bevares. Ved tanken om fortidens fattigvæsen må man altid huske at privat hjælpsomhed udfoldedes i høj grad og mildnede kårene for de trængende.

Som supplement til foregående følgende referat fra et sognerådsmøde og Thomas Thomsens kommentarer dertil:

»Aar 1870 3. Decbr. forsamledes Sogneraadet for Varde Landsogn i Blaksmark Kro, hvor følgende behandledes:

Da Akkorder angaaende Fattiglem Jørgen Nissen med Gaardmand Hans Pedersen, Orten, udløber 1. Jan. 1872, var der udgaaet Opfordring til Beboerne om at give Møde i Dag, for at Jørgen Nissen kunde blive bortakkorderet til Kost og Forplejning for det følgende Aar fra 1. Jan. 1871.

Konditionerne affattedes og oplystes.«

Derefter blev gårdejer Niels Hansen af Mejls den lavestbydende med 64 rdl. Han modtager derefter Jørgen Nissen for året 1. jan. 1871 til 1. jan. 1872 og ved sin underskrift i protokollen bekræfter dette. For nutiden synes denne forsørgelsesmåde at være uværdig, men den gang tænkte man vel, at det kunne ikke være anderledes.

Det kan også i protokollen ses, at der var flere gange, at et fattiglem kunne blive på samme sted i en årrække.

Ovennævnte Jørgen Nissen var nok een af de vanskeligste. Det kan ses af protokollen, at sognerådet har haft deres kvaler med ham. De havde ham anbragt på en arbejdsanstalt i Ringkøbing et års tid, og da han kom tilbage, kneb det med at få ham anbragt. Han fik da plads hos Mathies Kreinert, Frisvad, tegllade for 170 kr. for et år.

At nogle af dem, de blev indlogeret hos, synes også at kunne have været smålige, ses af, at der i et møde blev fremlagt en regning fra forpagter Veilbach, Lunderup, over en ske og en gaffel, som han havde anskaffet til en hos ham indlogeret fattiglem, som hed Laust, regningen fandt sognerådet dog ingen anledning til at refundere.

Den gang var forsørgelsespligten betinget af fast ophold i kommunen i 5 år uden at have modtaget understøttelse i dette tidsrum. Der var en ihærdig kamp mellem de forskellige sogneråd for at unddrage sig forsørgelsespligt, og i mange tilfælde måtte amtsrådet kendelse indhentes.

Disse afgørelser om forsørgelsespligt kunne give sig udslag i noget, man må kalde »mindre lovlig«. Det kan ses, at sognerådet har foranstaltet indsamling til en forsørgelsesberettiget til en Amerikabillet. I et andet tilfælde, hvor der var truet med at få en forsørgelsesberettiget hjemsendt, gik man ind på at betale Amerikabilletten, da den pågældende havde udtalt ønske om at komme til Amerika efter udstået straf.

Folkeligt foreningsliv

Uddrag af J. Skerning Leths erindringer.

Vi flyttede fra Jernved til Mejls 1. august 1885. Søndagen efter var der amts skytte- og gymnastikfest i Enighedslunden. Det var imponerende at se de mange skytter og gymnaster marchere med deres faner fra banegården til festpladsen.

Der var ingen forening i Mejls, men Jes Schmidt var den rette mand, han havde evne og vilje til at fremme en sag, og da der var grobund i mange hjem kunne vi om sommeren starte med skydning og gymnastik i Horndal.

Efter bygningen af forsamlingshuset blev også startet en foredragsforening med Jes Schmidt som den drivende kraft.

Min søster Ane Johanne førte dagbog, hvorfra citeres:

17. juni 1887: I dag broderede jeg fanen færdig til skytteforeningen.

20. juni: I dag blev fanen indviet nede i dalen ved en fest, hvor forstander Jesper Madsen, Janderup, og gdjr. Hans Madsen, Mejls, talte.

31. juni var vi alle unge her fra Mejls til stor gymnastikfest i Ribe. Vi fra Mejls deltog med 12 gymnaster og med Jes Schmidt som leder.

10. okt.: Præmieskydning og gymnastik her i Mejls. Ved skydningen og gymnastikkens afslutning samledes

vi omkring fanen og med den i spidsen marcherede vi under sang og musik til Blaksmark kro, hvor festen sluttede.

De unge herrer tog hver sin dame til bords, og jeg havde den ære at komme med Rasmus Bondesen. Ved bordet talte Jes Schmidt og udbragte et leve for skyttesagen. Derefter talte lærer Nielsen, Tinghøj, for Jes Schmidt, og H. P. Truelsen udbragte et leve for kvinden. Til sidst holdt gdjr. Hans Madsen en lang tale mest om politik. Derefter var der dans til den lyse morgen.«

Som gymnastikleder virkede i de første år bl. a. Søren Peder Rosengaard, Jes Schmidt og Hans P. Truelsen.

Erindringer fra o. 1886 — Mads Sand.

Vinteren 1886 blev Skytte- og Gymnastikforeningen oprettet, og Søren P. Rosengaard rejste til Askov og fik uddannelse i gymnastik i ca. 3 uger. Derpå blev der holdt gymnastik i Mejls skolestue. Bordene blev sat til side, og der blev købt et sæt ribber, der kunne rumme 2 mand. Det var Lings gymnastik (indført fra Sverige) der øvedes.

Da sommeren kom, blev der købt en træhest med madras og springbræt, og gymnastikken blev henlagt til Horndal, hvor skydningen samtidig tog sin begyndelse. Træhesten med tilbehør blev efter endt brug anbragt i en udgravning i en bakkeskråning med lidt tag over, hvor den så stod til næste søndag.

Det blev klart for beboerne, at der måtte et gymnastikhus til, for at der kunne komme gang i sagerne.

Der blev tegnet bidrag til bygningen af et forsamlingshus i Blaksmark i Frisvad og Mejls.

Bidragene var fra 50 kr. og nedad. Enkelte hjalp ved arbejdet, Således hentede Kristen Haltrup i Orten

kalken i Varde, ligesom han kørte vand fra bækken til læskning af kalken. Beboerne kørte murstenene fra Lunderup teglværk. Husets størrelse var 18×11 alen. Det blev benyttet til gymnastik og til foredragsmøder.

I 1907 blev der bygget gymnastiksale ved sognets skoler og i 1908 ligeledes en gymnastiksal ved Tinghøj skole, så var salen i Blaksmark overflødig. Den blev solgt til nedbrydning og blev flyttet til Blaksmark kro, hvor den står endnu. Det var ikke mange penge et sådant hus kostede den gang.

Overslaget var vist godt 700 kr., den blev solgt til nedbrydning for 300 kr., så der var en lille restgæld på 110 kr., som blev fordelt og opkrævet hos »aktionærerne«.

Det er næsten uforståeligt, at der kunne samles så mange mennesker næsten hver søndag. Men det var jo noget nyt, der groede frem, og det greb ungdommen med begejstring. Der var lang vej at gå fra Orten og Varde mark, ja selv fra Søndersig var der unge mænd, som mødte troligt hver gang.

Gymnastikken var jo noget helt ukendt på egnen. Det var særlig øvelser på træhest og madras, og nogen egentlig træning var der ingen, der havde, så man blev så stiv i lemmerne, at man knap kunne slæbe sig af sted de søgne dage. Der var flere, der forsprængte benene ved de vovede og alt for anstrengende øvelser.

Det gik så galt, at når vi kom hjem fra øvelserne, spurgte de gamle, om der var nogen, der var kommet til skade den dag.

Egnens unge piger kom gerne og så på øvelserne. De sad på skrænterne ved pladsen der nede i Horndal. Det var jo nok værd for en ung mand at vise færdigheder, når man havde sådanne tilskuere.

Mads Sand og Jens Skjerning Leths erindringer er et vidnesbyrd om det vårbrud det var, da det folkelige røre kom her til egnen. Det udløste bundne kræfter, og det satte noget i gang, som under forskellige former er fortsat til vor tid og er en arv til fremtiden at forvalte.

Gymnastikken, som begyndte beskedent i Mejls skole og fortsatte i Blaksmark forsamlingshus, er videreført i skolerne, måske fortrinsvis i Mejls, medens Orten søgte samarbejde med Tinghøj og benyttede forsamlingshuset der.

I sin begyndelse var der kun tale om gymnastik for mænd, men i de sidste 50 år har kvinderne måske været de mest aktive.

Hen mod århundredskiftet var der også gymnastik for drenge i forsamlingshuset.

Selv om det rettelig hører til skolens historie, kan jeg måske medtage her, at problemet gymnastik havde været et ømt punkt næsten fra skolens første dage. Det ser ud, som om myndighederne har krævet i alt fald en plads til eksersits (gymnastik) og tillige har krævet ansat en kvalificeret leder. Der er også et par gange gjort forsøg på at få det ført ud i livet, men resultatet har været mangelfuld. Her har også tredelingen af sognet spillet ind og har måske tillige været et skalkeskjul for, at der intet skete. Men omkring 1900 var der gymnastik for drenge med kommunalt tilskud i Blaksmark forsamlingshus. Det var hovedsagelig for drenge fra Mejls skoledistrikt; Orten var da nede på et lavmål med skolebørn, og Gellerup var for langt borte.

Som gymnastikledere i gymnastikkens første tid er allerede nævnt Jes Schmidt, Søren P. Rosengaard og H. P. Truelsen, fra en lidt senere tid kan nævnes Carl Pedersen, Orten, og Simon Pallesen, Mejls. Da der

blev bygget gymnastiksale ved skolerne, flyttede gymnastikken selvfølgelig dertil. Indtil lærer Eriksens afgang ledede Simon Pallesen drengegymnastikken i Mejls.

Derefter er gymnastik og sport gået ind som et fast led i skolens arbejde, og lærerne har også undertiden ledet idrætten for ungdommen.

Gymnastik var kun en enkelt gren af det folkelige gennembrud.

Højskolehjemmet i Varde blev oprettet på samme tid, og her blev afholdt folkelige møder. Dette var selvfølgelig med til at nære det åndelige liv i oplandet, også i Varde landsogn. Men endvidere blev der oprettet en foredragsforening med Blaksmark forsamlingshus som midtpunkt. Der afholdtes adskillige møder, og det kunne ordnes med små pengemidler. Foredragshonorarerne var små. Talerne blev hentet og bragt, i regelen i Varde, ligesom logi og fortæring ydedes på skift af medlemmerne.

Det vigtigste og det varigste i mødevirksomhed er måske dog dette, at der har været tradition for, at byens præster i vintertiden har holdt møder i skolerne. Her er Mejls måske også det sted, hvor man har haft de fasteste rammer.

Denne mødevirksomhed er gennem den sidste snes år bleven afviklet gennem loven om aftenhøjskoler. Der er i alle tre kredse nedsat udvalg til at tage sig af dette spørgsmål.

Endvidere er der som et led i den folkelige udvikling oprettet biblioteker ved skolerne.

Mads Haltrup i Orten var vel den inspirerende kraft på dette område, men en stor hjælp ved udviklingen og moderniseringen blev ydet af lærer Bang Mikkelsen i det korte åremål, han var her. Som mænd, der har arbejdet for fremme af denne sag, kan foruden



Lunderup, opført 1770 af A. C. Teilmann

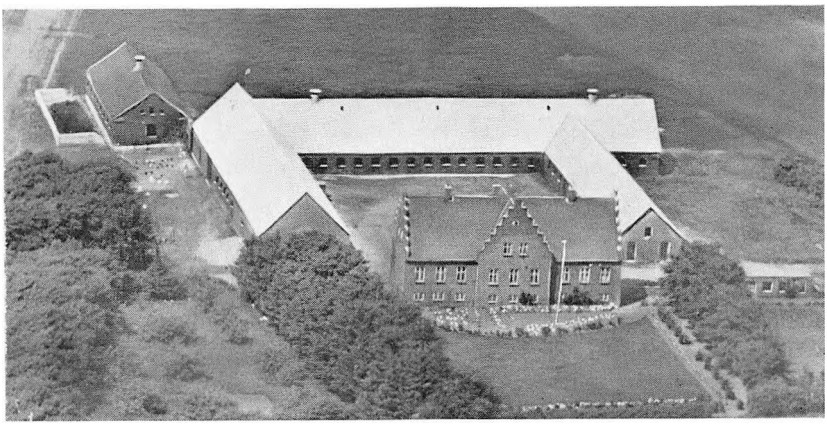

Sdr. Randsig, opført 1930 af H. C. Sønderby

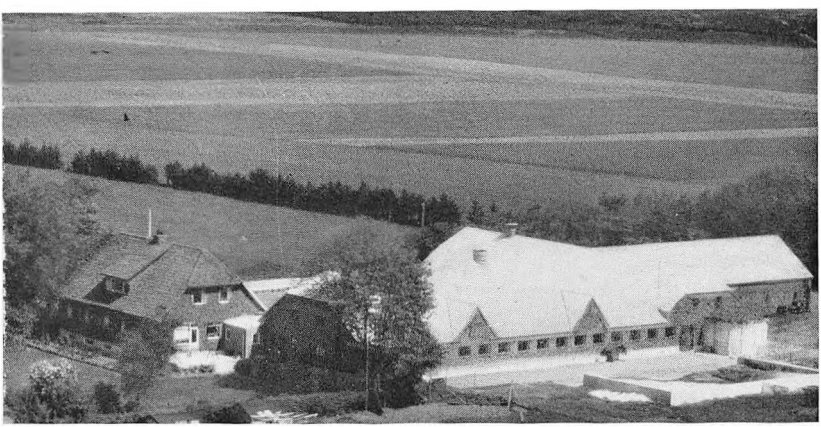

28, Gellerup, opført 1957 af Hans Ø. Bloch

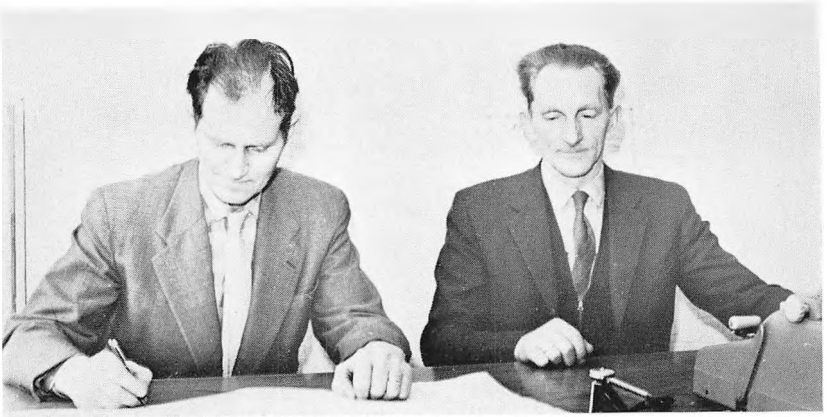

Sidste kontordag på Højskolehjemmet 28/3 1963



Grænsepælen flyttes fra Stilbjerg 1/4 1963



Ungdomsskolen i Gellerup 1962

lærerne nævnes Mads Sand, Mejls og Hans G. Hansen, Frisvad.

1909 blev oprettet en ungdomsforening for Varde og omegn. Det var måske unge fra Varde, der førte an ved forberedelsen (senere forstander i Rødding, Hans Lund, sadelmager Frits Pedersen o. fl.), men gårdejer Simon Pallesen, Mejls, blev formand, og foreningen fik ret hurtigt sit tyngdepunkt i landsognet. Lærer Dejbjerg var aktiv med i arbejdet, da han var lærer i Mejls, og som navne fra den første tid kan nævnes bl. a. gårdejer Søren Jensen, Isbjerg, gårdejer Kr. Madsen, Mejls, frk. Marie Haltrup, Frisvad, og fra lidt senere tid gårdejer Chr. Thomsen, Mejls.

Foreningen består endnu under navnet Varde omegns ungdomsforening, og som een af de ledende fra de senere år må nævnes gårdejer Jeppe Jessen, Orten.

Da denne forenings virke samledes om Tinghøj forsamlingshus, blev det naturligt, at de unge fra Mejls, Frisvad og Gellerup sluttede sig til ungdomsforeningen, der dannedes i Varde 1924 med pastor Edv. Eller som drivende kraft.

Der var altså 2 ungdomsforeninger delvis i Varde landsogn.

Efter anden verdenskrig løsnede ungdommen i Mejls-kredsen deres forhold til foreningen i Varde.

Ved samarbejde mellem gymnastikforening, ungdomsforening og aftenhøjskole føres det folkelige arbejde videre, som i al beskedenhed begyndte med gymnastikken i Horndal og foredragsforeningen i Blaksmark.

Kommunesammenlægningen

I indledningen til dette skrift er nævnt, at Varde sogn oprindelig bestod af Varde by og de ejerlav og enstedgårde, der hørte til sognets daværende to kirker.

For ca. 200 år siden, da første spirer blev lagt til kommunal administration, fattigvæsen og skolevæsen, fik beboerne udenfor portene deres egen ordning, og da forordningen om sogneforstanderskabet kom 13. aug. 1841, blev disse ejerlav enstedgårde til Varde landsogn.

Det er vel allerede antydet, men lad os bemærke det her, at det måske var landets mærkeligste sogn. I kirkelig henseende var de delt mellem de daværende to kirker, og Gellerup hørte til Skads herred, medens det øvrige hørte til Vester herred. Den spredte beliggenhed gav ikke mulighed for et intimt samarbejde skolemæssigt, og der var næsten intet af det, der skulle danne grundlaget for en kommunal enhed.

Det blev en af forstanderskabets (sognerådets) opgaver at få dette sammenarbejdet til et sognefællesskab. Det kunne give sammenstød i begyndelsen, og det kunne slå gnister, men tiden og forholdene (iovgivningen) har på flere måder ændret sig, så sådanne gnidninger og sammenstød helt hører fortiden til.

Med ovenstående som baggrund og vel med et kort foran sig er det måske forståeligt, at man i Ribe kunne

udarbejde en skitseplan for amtets kommuner med hensyn til sammenlægninger og centralisering og her finde frem til et forslag om, at Varde landsogn ene af amtets 66 kommuner skulle deles ud i tre dele. Men det var glædeligt at se, hvordan sognerådet og beboerne i enighed gik imod denne tanke.

Sognerådet indbød til møde 27. novbr. 1961 for at drøfte problemerne med beboerne, og her blev udtalt et klart ønske om, at sognet skulle bevares samlet.

Der var på mødet nogen stemning for at bevare de bestående forhold foreløbig, men hvis man fandt tiden moden dertil, fik sognerådet henstilling om at orientere sig angående eventuel sammenlægning med Varde købstad.

Dette lå helt udenfor skitseforslagets rammer, men efter orienterende møder med såvel Varde byråd som amtsrådet, viste det sig ret hurtig, at der var ret gode betingelser for, at sammenlægningsplanerne kunne realiseres på en god måde, og så gik man i gang med realitetsforhandlinger. Ved et sognerådsmøde 6. juli 1962 blev nedsat et udvalg bestående af gdjr. Magnus Andersen, Orten, gdjr. Christen Nielsen, Frisvad, og gdjr. Hans Brink Kristensen, Gellerup, til at forhandle med byråd og amtsråd angående sammenlægningsbetingelserne, og nu gik det ret let med de afsluttende forhandlinger.

1. okt. 1962 afholdtes det afsluttende møde, hvorfra der foreligger følgende referat:

År 1962 den 1. oktober afholdtes på Varde rådhus forhandling mellem repræsentanter for:

Varde byråd,
Varde landsogns sogneråd og
Ribe amtsråd

angående spørgsmålet om indlemmelse af Varde land-

sogn med Varde købstadkommune fra 1. april 1963 at regne og vilkårene herfor.

Efter at et foreliggende udkast til indlemmelsesvilkår var blevet behandlet af kommunalbestyrelsernes repræsentanter, forelagdes sagen i et fælles møde mellem Varde byråd og Varde landsogns sogneråd under nærværelse af medlemmer af Ribe amtsråds kommunaludvalg som repræsentanter for amtsrådet.

Der blev under mødet opnået enighed såvel om indlemmelsen som vilkårene herfor.

Efter at byråd og sogneråd derefter havde haft lejlighed til hver for sig at vedtage udkastet i ekstraordinære møder, blev et eksemplar af det vedtagne udkast til indlemmelsesvilkår underskrevet på byrådets og landsognets vegne.

Amtsrådets kommunaludvalg, der af Ribe amtsråd var bemyndiget til at træffe bindende aftale med Varde byråd om indlemmelsesvilkårene i forhold til Ribe amtskommune, tiltrådte det vedtagne udkast.

Der var enighed om at anmode amtet om at indsende sagen til indenrigsministeriet med indstilling om at søge indlemmelsen udvirket med virkning fra 1. april 1963 og på de vedtagne vilkår.

Varde, den 1. oktober 1962.

For Ribe amtsråd: Edelberg.

For Varde byråd: Rudolf Rasmussen.

For Varde landsogns sogneråd: Magnus Andersen.

Som et led i overenskomsten var det vedtaget, at de særlig nedsatte udvalg, kommissioner m. v. i videst omfang skulle fungere valgperioden ud.

Der skulle altså ikke foretages nyvalg til byrådet, men landsognet skulle af deres midte udpege 2 medlemmer til at tiltræde byrådet og varetage landsognets interesser. Dertil valgtes i sogneråds mødet 18.

decbr. 1962 gdjr. Magnus Andersen, Orten, og gdjr. Christen Nielsen, Frisvad.

Ved valgperiodens udløb 1966 skal der optages nye forhandlinger om antallet af byrådsmedlemmer.

Ved sogneråds møde 15. marts 1963 forelå indenrigsministeriets godkendelse af sammenslutningen af de to kommuner på de givne vilkår.

Landsognets sogneråd indbød sognets beboere til møde på højskolehjemmet 18. marts 1963. Mødet begyndte med forevisning af rådhuset fra kælder til kvist, og ved det efterfølgende kaffebord, hvor byrådet med ægtefæller var gæster, gjorde borgmesteren og sogneråds formanden rede for de førte forhandlinger og sammenslutningsvilkårene, og det blev den folkelige afslutning på sognets historie.

Den officielle sammenslutning fandt sted 1. april 1963 ved forskellige festlige arrangementer. Der var gudstjeneste og byrådsmøde, hvor de to medlemmer fra landsognet indtog deres pladser, samt frokost og fælles samvær for borgerlige og kirkelige myndigheder i amt, by og sogn m. fl.

Dermed var sammenslutningen af de to kommuner en fuldbyrdet kendsgerning, og den deling, som udviklingen i sin tid havde medført, var dermed igen blevet til det oprindelige: *Varde sogn.*

Det skal dog til slut bemærkes, at sammenlægningen, som det også vil fremgå af det foregående, er sket på bredt, folkeligt grundlag og med respekt for nedarvede traditioner i by og på land.

De kirkelige forhold er kun i ringe grad berørt af sammenlægningen, idet der hele tiden har været kirkeligt fællesskab mellem de to sogne, og dog blev der også her et problem at løse.

De to sogne havde haft hver sit menighedsråd, og det var den første tanke, at den ordning skulle fort-

sætte til næste ordinære menighedsrådsvalg. Der kunne dog ikke gives lovhjemmel for to menighedsråd i et sogn. Varde menighedsråd har den tilladelige størrelse og kan altså ikke suppleres. Men også her bliver problemet klaret på en god måde. Der bliver afholdt fredsvalg, idet 2 medlemmer af grundtvigsk retning i Varde menighedsråd, der var indtrådt i rådet som suppleanter i det sidste år, frivillig har overladt deres pladser til to medlemmer af Varde landsogn menighedsråd.

Hertil valgtes hidtilværende formand for Varde landsogns menighedsråd, gdjr. Villiam Thuesen, Frisvad, og gdjr. Hans Ølgaard Bloch, Gellerup.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
Forord	5
Indledning	7
Før udskiftningen	9
Mejls	9
Orten	11
Frisvad	13
Blaksmark	18
Gellerup	22
Lunderup	24
Rosengaard	51
Armvang	53
Isbjerg og Frisvad møller	55
Udskiftningen	59
Mejls	60
Frisvad	62
Gellerup	62
Orten	64
Blaksmark	66
Udstykningen efter 1800	67
Sognets styrelse	106
Folkeligt foreningsliv	150
Kommunesammenlægningen	162

KILDEANGIVELSER

1. Dansk Udsyn 6. årgang s. 12.
2. Nørholm godsarkiv — Diverse Lunderup.
3. Danmarks riges breve 2. rk. VI nr. 239.
4. Kancelliets brevbøger.
5. Vester herreds tingbog 1647 27/3.
6. Vester herreds tingbog 1654 26/8.
7. Varde rådstuearkiv.
8. Protokol over ryttergodsauktion. Nørholm arkiv.
9. Protokol over ryttergodsauktion. Nørholm arkiv.

10. Nørholm arkiv gl. reg. 81.5.
11. Nørholm arkiv gl. reg. 81.5.
12. Øster herreds justitsprotokol.
13. H. K. Kristensen: Øster herred.
14. Landstingets skøde og pantebog nr. 8 s. 7.
15. Nørholm arkiv 81,5.
16. Nørholm stambog — Lunderup — Agerskov — diverse.
17. H. K. Kristensen: Varde vandmølle. Fra Ribe amt.
18. Skads herreds tingbog 1639 s. 35.
19. Skads herreds tingbog 1638 s. 123.

LUNDERUP

1. D. Mag 4 rk. 1 s. 284.
2. Landstingets dombog C. 1618 19/6.
3 H. K. Kristensen: Varde vandmølle. — Fra Ribe amts årbog.
4. Nørholm godsarkiv 1552—1859.
5. Vester herreds tingbog 1661 12/1.
6. Vester herreds tingbog 1666 27/7.
7. Orginalt kongebrev — Nørholm godsarkiv 1552—1859.
8. C. Lindberg Nielsen: Danske slotte og herregårde s. 477.
9. Nørholm godsarkiv 1552—1859.
10. Vester herreds tingbog 1686 24/4.
11. Nørholm arkiv gl. nr.
12. Nørholm arkiv gl. nr. 81—14.
13. Riberhus amtsregn.
14. C. Lindberg Nielsen: Danske slotte og herregårde s. 478.
15. H. K. Kristensen: Øster herreds historie s. 60.
16. Øster herreds auktionsprotokol 1721 29/4.
17. Justitsprotokol 1733.
18. Nørholm arkiv 68—14.
19. Justitsprotokol 1740 15/8.
20. Justitsprotokol 1741 23/6.
21. Nørholm godsarkiv 71.
22. Nørholm godsarkiv 71.
23. C. Lindberg Nielsen: Danske slotte og herregårde.
24. Varde rådstuearkiv.
25. Varde rådstueprotokol 12-1-1747.
26. Nørholm godtsarkiv
27. Fra Ribe amt.
28. C. Lindberg Nielsen: Danske slotte og herregårde.

ROSENGAARD og ARMVANG

1. H. K. Kristensen: Lunde sogn s. 27.
2. Kr. Sk. 8/2 1588.
3. Indberetn. om fællesskabets ophævelse 1775—85.
4. Ingeborg Kristine Rosenørn: Nørholm 49.

ISBJERG og FRISVAD MØLLER

Den væsentligste kilde er Steen Børker: Vandmøller i Ribe amt.